TODD MAY

Çeviren: Emre Keser

Ölüm

Felsefi Bir Deneme

3454

say

Ölüm

Todd May 1955'te New York'ta doğdu. Clemson Üniversitesi'nde felsefe profesörüdür. Kıta felsefesi, özellikle de yakın dönem Fransız felsefesi alanında uzmanlaşmıştır. İlk defa 1994'te yayımlanan, 2000'de de Türkçeye çevrilen *Postyapısalcı Anarşizmin Siyaset Felsefesi* postyapısalcı anarşizmin öncü metinlerinden biri olarak kabul edilir. Bunun dışında, Foucault, Deleuze, Rancière, Nancy, Derrida ve Levinas gibi düşünürler üzerine yazdığı pek çok monografi ve yaşam, ölüm, benlik, şiddet ve dostluk gibi envaiçeşit konuda eserleri mevcuttur. Türkçeye çevrilen kitapları: *Postyapısalcı Anarşizmin Siyaset Felsefesi*, Çev. Rahmi G. Öğdül, Ayrıntı Yay., 2000; *Gilles Deleuze: Bir İnsan Nasıl Yaşayabilir?*, Çev. Sercan Çalcı, Kolektif Kitap, 2017; *Şiddetsiz Direniş: Felsefi Bir Giriş*, Çev. Can Kayaş, Ayrıntı Yay., 2006. Diğer bazı kitapları: *Between Genealogy and Epistemology: Psychology, Politics and Knowledge in the Thought of Michel Foucault* [*Soykütük ile Epistemoloji Arasında: Michel Foucault'nun Düşüncesinde Psikoloji, Siyaset ve Bilgi*], Penn State, 1993; *The Moral Theory of Poststructuralism* [*Postyapısalcılığın Ahlak Teorisi*], Penn State, 1995; *Reconsidering Difference: Nancy, Derrida, Levinas and Deleuze* [*Farkı Yeniden Düşünmek: Nancy, Derrida, Levinas ve Deleuze*], Penn State, 1997; *Our Practices, Our Selves, Or, What it Means to be Human* [*Pratiklerimiz, Benliklerimiz ya da İnsan Olmanın Anlamı*], Penn State, 2001; *The Philosophy of Foucault* [*Foucault'nun Felsefesi*], Acumen, 2006; *The Political Thought of Jacques Rancière: Creating Equality* [*Jacques Rancière'in Siyaset Düşüncesi: Eşitliği Yaratmak*], Penn State, 2008; *Friendship in an Age of Economics: Resisting the Forces of Neoliberalism* [*İktisat Çağında Dostluk: Neoliberalizmin Gücüne Direnmek*], Lexington, 2012; *A Fragile Life: Accepting Our Vulnerability* [*Kırılgan Yaşam: Yaralanabilirliğimizi Kabullenmek*], Chicago University Press, 2017.

Emre Keser 1994'te Denizli'de doğdu. Bilkent Üniversitesi'nde felsefe öğrenimi gördü. Halen siyaset teorisi, ölüm, Foucault, Arendt ve biyopolitika konularında çalışmalarını Koç Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde sürdürüyor. İngilizce ve Almancadan çeviriler yapıyor.

TODD MAY

Ölüm

Felsefi Bir Deneme

İngilizceden çeviren:
Emre Keser

say

Say Yayınları
Felsefe

Ölüm / Todd May
Özgün adı: *Death*

© Todd May, 2009
Türkçe yayın hakları © Say Yayınları
Bu Türkçe çeviri, Taylor & Francis Group'un bir üyesi olan Routledge tarafından basılmış İngilizce orijinalden, izinli olarak yapılmış çeviridir.
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılan kısa alıntılar hariç yayınevinden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0739-2
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Emre Keser
Felsefe editörü: Güçlü Ateşoğlu
Yayıma hazırlayan: Selin Aktuyun
Kapak tasarımı: Artemis İren

Baskı: Yıldız Mücellit Matbaacılık
Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Dalgıç Çarşısı
Apt. No:3/4 Zeytinburnu/İstanbul
Tel: 0212 613 17 33
Sertifika No: 46025

1. baskı: Say Yayınları, 2019
2. baskı: Say Yayınları, 2021

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari
www.instagram.com/sayyayincilik

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.

İÇİNDEKİLER

Teşekkür 7

1 Ölümle İlişkilerimiz 9

2 Ölüm ve Ölümsüzlük 57

3 Ölümle Yaşamak 95

İleri Okumalar 135

Kaynakça 139

Dizin 141

TEŞEKKÜR

Bana bu kitabı yazma fırsatı verdikleri için dizinin editörü Mark Vernon'a, Acumen'den Steven Gerrard'a ve üretim süreci boyunca kitabı inceleyen Kate Williams'a teşekkür etmeliyim. Felsefeyi bir meslek olarak icra etmenin, akademik felsefe yapmayan insanlar için önemli meseleler üzerine vakit harcamaktan alıkoyan bir şey olduğunu çok kez fark ettim. Yakın geçmişte, büyüdüklerinde çocuklarımın dersler çıkarabilmesi için bir kitap yazma arzusu geliştirmiştim. *The Art of Living* [*Yaşama Sanatı*] dizisinin ortaya çıktığını gördüğümde, zorlu ölüm meselesi üzerine derinlemesine bir düşünmenin bu dersleri sunmanın en iyi yolu olduğu kanısına vardım.

Ölüm hakkında düşünürken kendisinden dersler çıkarttığım pek çok insan var. Ancak, onların hiçbiri bana lisedeki İngilizce öğretmenim ve kros kayağı antrenörüm Tek Lin kadar öğretmedi. İsmi metinde yer almasa da onun etkisi metnin her yanında. Bu sayfaların içinde bulanabilecek herhangi bir hikmetin kaynağı hiç şüphesiz onun sözlerinde ve eylemlerindedir.

Bu kitap elbette evlatlarıma (artık çocuk değiller) adanmıştır: David, Rachel ve Joel. Aynı zamanda da bana her gün yaşama devam etme sebepleri bahşeden karım Kathleen'e adanmıştır.

1 ÖLÜMLE İLİŞKİLERİMİZ

2004 İlkbaharında Greenville, Güney Carolina'dan New York LaGuardia'ya uçtum. Yıllar geçtikçe yakınlaştığım bir kadın olan üvey büyükannemi ziyaret edecektim. Kanserden ölüyordu ve bu onu görebilmek için son şanslarımdan biri olabilirdi. Daha önce de birkaç kez yaptığım gibi, onunla Bronx'taki dairesinde bir iki gün geçirebilmek için bir hafta sonu uçuşuna bilet almıştım. Ancak, uçuşun birkaç dakikası boyunca, beni endişelendiren onun ölümü değil, benimkiydi.

LaGuardia pistine yaklaşırken çoğunlukla uçak doğudan batıya doğru seyreder. Güney Carolina'dan havalandığımızda, uçak sağa Brooklyn ve Queens'in üzerine döner, daha sonra geriye sola Manhattan'a doğru döner ve inişini gerçekleştirir. Çoğunlukla oturduğum yer olan uçağın sol tarafından, Brooklyn'e doğru dönüldükçe Manhattan ufuk çizgisi görülebilir. O gün inişe geçene dek olan da tamı tamına buydu.

Sonra uçak Manhattan'a doğru yönelerek bir kez daha havalanmaya başladı. Kokpitten gelen herhangi bir anons yoktu, ama şehir merkezine doğru gittiğimiz açıktı. Biraz solda karşımda Empire State Binası'nı görebiliyordum. Biz Empire State Binası'na yöneldikçe, uçağın içerisinde derin bir sessizlik oldu. Başta insanlar yanındakilere neler olduğunu soruyordu. Ardından konuşmalar tümden kesildi.

Oturduğum yerden uçağın açıkça Empire State Binası istikametini tutturmuş olduğu görünüyordu. Bu tüyler ürpertici bir andı. Binayı garip bir açıdan gördüğümü hatırlıyorum: Baş kısmı tam önümdeydi. Arkasındaki gökyüzünü görebiliyordum ve solumda şehir merkezi vardı. Neredeyse pencereden bakıp binalarda çalışan insanları görebilecekmiş gibi hissettim.

Bir bakıma bu olanlar beni kızdırmıştı. New York'ta büyüdüm ve Empire State Binası'nı hep sevdim. Bana her zaman biraz gösterişçi gelen İkiz Kuleler hakkında (sanırım bu benim biraz eskiden kalmışlığım) hiç aynı hisse sahip olmadım: 34. Cadde üzerindeki daha saygıdeğer olan bina üzerinde ona efendilik payesi veren yeni gelmişler... Bu düşünce biraz garip görünebilir; ama o anda, insanların sıklıkla söylediği gibi, zaman yavaşlamış gibiydi.

Düşüncelerim önce iş moduna girdi. Karım Kathleen'e önemli evrakların nerede olduğunu söylediğimi hatırladım ve onları güncelleyip güncellemediğimi hatırlamaya çalıştım. Kendime üç çocuğumun her biriyle en son etkileşimimin ne olduğunu sordum ve bunun olumlu olduğunu hatırlayıp rahatladım. Her birini kucaklamıştım ve onları görmeyi dört gözle beklediğimi söylemiştim. Midemin düğümlendiğini ve parmaklarımın buz kestiğini hissettim. Pencereden dışarı baktım ve Empire State Binası'nın gitgide daha çok yakınlaştığını gördüm. Ben, benim öleceğimi anlamıştım (o anda benim için "biz" diye bir şey yoktu).

İşte o zaman beni hiçbir zaman terk etmeyen bir şeyi fark ettim. Yaşamımdan pişmanlık duymamış olduğumun farkına vardım. Hayal kırıklıkları olmuştu. Planladığımdan ve istediğimden çok daha fazla yıl Güney Carolina'da yaşamıştım. İstediğim kadar arkadaşlarımla görüşememiştim, büyüdüğüm bu şehri yeterince ziyaret edememiştim ve ölmek üzereydim.

Ama o anda bu hayatımı başka bir hayatla değişmeyeceğimi de biliyordum. Çocuklarımla daha az zaman geçirme pahasına daha itibarlı bir iş alabilmek uğruna daha çok çalışmamış, ya da karımla şurada burada kendiliğinden gelişen kahvaltılar yapmamış, ya da günün geri kalanında beni dinlenmeye bırakan ağır bir Cumartesi idmanı yapmamış olabilirdim. Eğer erken yaşlarımdaki çalışmalarımın ya da kariyerimin bir noktasında bana sorulsaydı, yaşadığım hayat benim seçebileceğim bir hayat olmazdı. Ancak, bu noktada onu, yaşamış olarak, başka bir tanesi için değişmezdim.

Elbette o gün ölmedim. Uçak, Empire State Binası'nın üzerinden geçmeye yetecek irtifayı kazandı (yine de bana pek kazanmamış gibi göründü). Görünen o ki, yere inmek üzere olduğumuz sırada, daha küçük bir uçak aynı anda LaGuardia'ya inmenin iyi bir fikir olabileceğine karar vermişti ve bizim pilotumuz hızla bir hamle yapmak zorunda kalmıştı. Pilot uçağı güvenli bir şekilde yoluna koymaya yoğunlaşmıştı; çünkü 11 Eylül endişe vericiydi, bu yüzden yoluna koyana kadar neler olduğunu anons etmek için zamanı olmamıştı. Neler olduğunu bilmek istemiş olmama rağmen, bunu pilot adına iyi bir karar olarak gördüm. Ve sonuçta bu bana, aksi halde muhtemelen yapamayacağım bir öncelikle hayatım üzerine derinlemesine düşünme şansı verdi bir bakıma.

O günü unutmamış olmam sizi şaşırtmayacaktır. En azından bu kelimeleri okuyan bazılarınızın öleceğinizi bildiğiniz ama bu sürede ölümün ne manaya geldiğine kafa yormaya zaman bulduğunuz bunun gibi bir deneyimi olmuştur. O günden dersler çıkardım. Son anlarım gibi yaşadıklarımdan önemli olarak su yüzüne çıkanları aklımda tutuyorum ve onları geliştirmeye çalışıyorum. Ve geride kalanlar üzerine, ortalama bir başarıyla bir şekilde bir bakış açısı tutturmayı deniyorum.

Ölüm ve ölümlü olduğum gerçeği o gün iyi bir şeye dönüşmüş gibi görünebilir. Hiç yoktan, eğer ölümsüz olsaydım ne hayatım üzerine derinlemesine düşünme fırsatım olacak ne de bu hayatı yaşamış olmanın benim için ne demek olduğunu bilecektim. Bunların hiçbiri önemli olmayabilirdi. Ne hata yapmış olursam olayım, dünyadaki tüm zamanlar onları düzeltmek için kullanılabilirdi (tabii ki, önem verdiğim herkesin de ölümsüz olduğunu varsayarak). Hangi mutluluğu yaşamış olursam olayım, bu mutluluklar onları sonsuz defa yaşayabileceğim bilgisiyle parıltısını yitirebilirdi.

Ama madalyonun bir de öteki yüzü var. Ölebilirdim. Öğrendiğim kadarıyla uçaklar binalara çarpıyordu. Ve eğer ölmüş olsaydım –başka bir deyişle, ölümsüz olmasaydım– karımı ya da çocuklarımı tekrar göremeyebilirdim. Yoğun iş temposunun ardından gelen haklı dermansızlığı ya da bir felsefe kitabından edindiğim yeni bir fikrin cazibesini hissedemeyebilirdim. Pek çok manası olan ve pişman olmadığımı fark ettiğim bu hayatı bana veren bu mutluluklar son bulabilirdi.

Ölümün bu iki yüzünü görmenin onun üzerine derinlemesine düşünmeye başlamak olduğuna inanıyorum. Ölüm trajik, keyfî ve anlamsızdır. Aynı zamanda trajik, keyfî ve anlamsız olma biçimi yüzünden, yaşamın onsuz var olamayacak doluluğuna açılabilir. Bu kitapta araştıracağımız şey, belli aralıklarla filozofların ve yazarların ölüm hakkında ne dediklerine bakarak, ölümün hayatlarımızdaki rolü kadar onun iktidarından kaçmak için başvurduğumuz yolları ve onunla doğrudan karşılaştığımızda bize ya da bizim için ne olabileceğidir.

Hemen burada en başında cüretkâr bir iddiada bulunmak istiyorum: Öleceğimiz gerçeği hakkımızdaki en önemli gerçektir. Yaşamlarımızda bundan daha ağır hiçbir şey yoktur. Elbette bu hakkımızda başka önemli gerçekler olmadığı ma-

nasına gelmez. İnsanlar sever, çalışır, seks yapar, arkadaşlıklar kurar, yaşam boyu sürecek projelere girişir, yoğun duygular yaşar, başkalarının ölümünü bile izlerler. Bunlar önemsiz değildir. Yaşayan insan için, bu şeylerden en azından bazılarını içermeyen bir hayat yaşamaya değmez (Belki başkalarının gözünde yaşamaya değer olabilir, örneğin kişinin anne-babasının). Çoğumuz için, hakkımızdaki *tek* önemli gerçek olan bir gerçek yoktur. Ölüm de bizim için tek önemli gerçek değildir. Ama *en* önemlisidir.

Neden? Çünkü o bizim hakkımızdaki tüm diğer gerçeklerin sonudur. O, dünyadaki arkadaşlıklarımızın, projelerimizin, ilişkilerimizin her birinin sonudur. Ölüm hayatımızdaki tek önemli gerçek olmamasına rağmen, bir şekilde bizim diğer yönlerimizin yapamadığı, bizim hakkımızdaki diğer tüm gerçekleri soğurma ve hayatımızın diğer tüm yönlerini kendi egemenliği altına alma kudretine sahiptir.

Büyük bir aşkın da aynı şeyi yapabileceği söylenebilir. Kişinin yaşamının odağı olan bir aşk dünyanın merkezini sevilen insan yapabilir. Önemli olan sadece sevilenle birlikte olmaktır. Başka hiçbir şey önemli değildir. Kişinin kendi yaşamının mutluluğu ya da hüznü sevilenin küçük jestlerine bağlıdır; bir gülümseme ya da kalkmış bir kaş çok büyük değere sahiptir. Ve kişinin en üst düzeydeki mutluluğu sevilenin mutluluğuna bağlıdır. Birçoğumuzun en azından böyle anları olmuştur: Büyük aşkın kısa devirleri. Bir ömür boyu böylesine bir aşkı sürdürmek çok zordur. Ama sürdürülse bile, hâlâ ölüm kadar massedici değildir.

Aşk zirvesinde olduğunda bile, yemeye devam ederiz. Ve yemeğin tadını çıkarabiliriz. Sevilenin varlığında yemek daha lezzetli gelebilir ama lezzeti, en azından bazen, gözden kaçmaz. Gazeteleri okuruz ya da en azından internetteki haberlere göz atarız. Bizi bir tarafa ya da diğerine yönlendirebilecek

olaylar hakkında okuruz. Bir savaş, bir katliam, açlık: Âşıkken bile bu şeylere tepkisizliğe bağışık değilizdir. Takımının bir maçı kazanması gibi küçük mutluluklar bile kişinin duygusal Geiger sayacında bir kıpırdanmayı kayda geçirir (Böyle kıpırdanmalar için beyhude bekleyen benim gibi New York Knicks taraftarları hariç).

Ölümle bu gibi şeyler vuku bulmaz. Hiçbir şey ondan kaçamaz. O, bizi geriye bir şey bırakmaksızın masseder. Sadece hakkımızdaki her şeyi kendi anaforu içine alarak bizi massetmekle de kalmaz, aynı zamanda massettiği her şeyi olumsuzlar. Büyük bir aşk bize dünyanın farklı veçhelerini kendi objektifiyle gösterir. Dünya bizim için aynen oradadır, ama aksi halde görünebilecek bütün veçhelerinde farklı görünür. Ölümde dünya artık orada değildir. Farklı görünmez. Yok olur.

Bir defasında üst sınıflardan bir grup lisans öğrencisine ölüm üzerine bir seminer dersi verdim. İlk gün, onlardan kitaplarını bir kenara koymalarını ve bir parça kâğıt ve bir kalem almalarını istedim. Sonra onlardan hayatlarındaki en önemli dört ya da beş şeyi yazıp kâğıdı katlamalarını istedim. Onlara hiç kimsenin yazdıklarını görmeyeceklerine dair söz verdim. Yazdıklarında, kâğıtların görünmemesi için onları katlı şekilde bana uzatmalarını istedim. Ve onlara yazdıklarıyla ilgilenmediğimin garantisini verdim. Önemli olan, her birinin kâğıtta yazılı olanları ve onları daha önce zihinlerine yazmış olduklarını bilmesiydi. Hepsi kâğıtları bana uzattığında, onları küçük bir yığın halinde topladım. Sonra yığını aldım ve onları yavaşça küçük parçalar halinde yırttım. Onlara bunun, her birinin –her birimizin– yüzleşmesi gereken şey olduğunu söyledim. Bu elimizden geldiğince anlamak zorunda olduğumuz şeydir.

Bu, ölümü bizim hakkımızdaki en önemli gerçek yapan şey: Onun hayatlarımızın diğer bütün unsurlarını olumsuz-

lama hüneri. Ve dahası var. Ölümün başka bir veçhesi daha var, buna daha sonra tekrar döneceğiz, ama ölümün hayatlarımızdaki süregiden önemini görmek için şu anki tartışmaya da faydası dokunacak. Bunu anlamak için farazi bir örnekle başlayalım. Varsayalım ki, ölüm, olduğunun aksine, vuku bulana dek bizim farkında olmadığımız bir şey. Umulmadık bir şeymiş gibi. Yaşadık, çeşitli ilişkilere ve bağlılıklara girdik ve sonra bir gün yaşamaz olduk. Hayal etmesi zor bir dünya, çünkü bizimle bir şekilde ilişkide olmuş bazı insanların nasıl olup da artık yaşamadığını açıklamak zorunda kalabiliriz. Ama varsayalım ki, bunu yapabiliyoruz. Bu, ölümün hayatlarımızda oynadığı rolde bir şeyi değiştirir miydi? Eğer ondan bihaber olsaydık, ölüm hakkımızdaki en önemli gerçek olarak kalabilir miydi?

O kesinlikle hâlâ dünyamızın olumsuzlanmasıdır. Ama öyle görünüyor ki, süregiden yaşamlarımızda daha küçük bir role sahiptir. Ölürüz, ama öleceğimiz gerçeği üzerimizde büyük bir etkiye sahip değildir. Onun tarafından yakalanmayız. Yaşamlarımızı sonsuza dek yaşayacakmışız gibi sürdürürüz, ya da en olmadı, sürdürmeyiz; çünkü ölümün resmin dışında kalmasıyla muhtemelen sonsuza dek yaşamak üzerine de pek düşünmeyiz. Bu doğaldır. Yaşıyoruzdur ve bu böyledir. Tabii ki bu böyle olmayana kadar.

Ancak vaziyet elbette böyle değil. Ölümden bihaber değiliz. O her zaman orada, bizimle. Küçük çocuklar için olmayabilir ama yetişkinler için kesinlikle öyle. En büyük oğlum şu sıralar araba kullanmayı öğrendi ve karımla ben onun zihnine ölümü yerleştirmek için elimizden geleni yaptık. Yaşlandıkça hayatlarımızdan bazı insanların eksildiğini görüyoruz ya da kendi yaşamlarımızın tehlikede olduğu durumlarla karşılaşıyoruz, ölümün farkındalığı her daim orada. Bu, onun üzeri-

ne sürekli derinlemesine düşünüyoruz demek değil. İşin aslı, genelde onun hakkında düşünmekten kaçıyoruz. O, ondan kaçışımızda bile bizimle. Bizimle, *çünkü* ondan kaçmak için çabalıyoruz.

İnsan kendi ölümüne dair sürekli bir algıya sahip olan tek hayvan olabilir. Bilmiyorum. Tabii ki, pek çok hayvan, özellikle de an meselesi olduğunda, ölümlerine dair bir farkındalığa sahip olabilir. Hayvanlar dünyasında kendini hayatta tutmak gergin bir zorunluluk gibi görünüyor (ki bu, yaşama isteğini kaybeden tekil hayvanlar –insan ya da başka bir tür– yok demek değil. Ancak bunlar istisnai durumlar). Yaşamı tehdit altında olduğunda, kişinin hayatta kalmak için çabalaması, onun ölümüne dair sürekli bir farkındalığa sahip olmasıyla aynı şey değil. Bu daha çok az önce betimlediğim farazi duruma benziyor: Onun, ölüm civardayken çalmaya başlayan bir tür alarm eklenmiş hali.

Ölümün olduğu gibi bizimle olması için, onun bir tehdit karşısında ortaya çıkan farkındalıktan çok daha fazlası olmalıdır. Daha yüksek düzeyde bir farkındalık olmak zorunda. Kişinin, özellikle bir gidişata sahip olan bir şey olarak hayatına dair bir farkındalığının olması gerekir. Bir başlangıç, bir son ve bu ikisi arasında geçen bir dönem var. Ve dahası, ölümün herhangi bir anda vuku bulabileceğinin farkındalığı gerekir. Bu noktaya pek çok kez tekrar değineceğiz. Kişi sadece yaşamının sonunda değil, bütün ömrü boyunca ölümlüdür. Kişinin yaşamının gidişatına ve ölüme zafiyetine dair farkındalığı olmadığında, ölüm kişinin yaşamında daha az önemli bir rol oynayabilir.

Yaşamlarına ve ölümün oynadığı role dair böyle yüksek düzeyde kavramsallaştırmaya sahip olan hayvanlar var mıdır? Söylemesi zor görünüyor. Evrimsel tarihe bakılırsa, elbette bütünüyle farkında olmamayla tam insan farkındalığı

arasında ara aşamalar var. Bu belli belirsiz farkındalığın nasıl işlediğini çözümlemek güç. Ancak, insanlar olarak gelişmiş hafıza, geçmiş üzerine düşünme ve gelecek öngörüsü kapasitemizle ölüm gerçeğiyle her an ilişkide olduğumuz reddedilemez. Ondan sıyrılmaya çalışabiliriz, ama o bizimle kalır. Hayatımızın nereye gittiğinden ve oraya ulaşamayabileceğimizden haberdar olan hayvanlar olarak ölümümüz her daim bizimledir.

O zaman biz insanlar evvela öleceğimiz gerçeğiyle ayırt edilen yaratıklarız. Bunun hakkımızdaki en önemli gerçek olduğunu söyledim. Ama bazıları bunu inkâr edebilir. Çok soyut bir düzeyde konuştuğumuzu söylemek isteyebilirler. *Soyut* terimiyle burada güçlük ya da karmaşıklığı kastetmiyorum. Bunun yerine, kişilerin yaşamlarının detaylarından soyutlanmışlığı kastediyorum. Bizim konuştuğumuz genelleme düzeyinde ölümün bizim hakkımızdaki en önemli gerçek olduğunu tartışmak kolay olabilir. Ancak, aynı şekilde, ölüm yine bazı bakımlardan insanlar hakkındaki en önemli gerçek olsa da, *her birimiz* hakkındaki muhakkak en önemli gerçek değildir. Hakkında öleceklerinden daha önemli gerçekler olan belli yaşamlar olabilir. Birçok yaşam bu şekilde bile olabilir.

İşte bir örnek. Çocuğunun ölümünü gören ebeveynler. Özellikle nüfusun devamını sürdürmek için yeterli kaynaklara sahip olmayan yerlerde bu çok olur. Durumu biraz daha detaylı hayal edelim. Bir çocuk tıbbi tedaviye direnen ve onu zayıflatan bir hastalığa sahip. Ebeveynlerinin gözleri önünde sağlığı yavaşça bozuluyor. Buna katlanmak zorundalar. Özellikle de çocuklarının kaçınılmaz bir şekilde ölüme gidişini aciz bir şekilde izlemek zorundalar. Bu gerçek, ebeveynlerin yaşamlarında kendi ölümleri kadar, belki de ondan daha önemli bir gerçek olmaz mı? Kendi ölümleri bu karşılaştırmada silikleşmez mi?

Örneği kabul edecek olursak, kolay yolu seçemeyiz. Bu örnek de ölümü içeriyor, o yüzden bizim koyduğumuz şekliyle ölüm meselesiyle bazı benzerlikler taşıyor diyemeyiz. Taşımıyor.

Bizim konuşageldiğimiz şekliyle, ölüm kişinin yaşamında temel gerçek teşkil eden bir başkasının ölümü değil. Bizzat kendisinin ölümü. Filozof Martin Heidegger'in bize hatırlattığı üzere, her birimiz için ölüm hakkındaki çarpıcı gerçek *kendi* ölümümüzdür. Başkalarının ölümünü duyabiliriz, cenazelere gidebiliriz, birinin ölümünü bile görebiliriz. Bunlar ağır meseleler. Ancak, kişinin kendi ölümünün tekilliğinin yerini alamazlar. Büyük resme bakarsak başka birinin ölümü kendi ölümümüzden daha önemli değildir. Başka birinin ölümünü kabullenerek kişi kendi ölümünü anlayamaz. Kişinin başkasının deneyiminin sessizleşmesini içeren kendi deneyiminin sessizleşmesi, herhangi bir başka birisi veya bir şeyle analoji yoluyla anlaşılamayacak bir biçimde o kişinin kendisinin kalır.

O zaman bu bizi kişinin çocuğunun ölümü hakkında nasıl düşüneceği sorusuna geri götürür. Ölümün biz insanlar hakkındaki en önemli gerçek olduğunu söyledim. Yine de sarsıcı bir olay –ya da belki hayal etmesi zor olsa da muhteşem bir olay– belli bir yaşam için kişinin kendi ölümünün gerçeğinden daha önemli olamaz mı? Bu sarsıcı olayın ışığında ölüm iktidarını kaybetmez mi? O zaman deneyimimizin sonu, daha az ürkülecek ve belki de hoş karşılanacak bir şey olur.

Böyle bir örneğe verilebilecek iki cevap var. İlki daha kolay ve daha açık bir şekilde felsefi. Örnekten hileyle kurtulmak gibi de görünebilir, ama bize kim olduğumuza dair merkezî bir şeyi hatırlatıyor. Bu cevap, *insanlar olarak* hayatımızdaki en önemli gerçeğin ölüm olduğunu söylemektir. Belli insanlar olarak, bireysel gidişatımız farklılık gösterebilir. Bazılarımız yaşanmaya bile değer görülmeyebilecek güç hayatlara sahip

olabilir. (1988'de Gazze sınırındaki bir mülteci kampında birisiyle tanıştım. 17 yaşındaydı. Bana, bir defasında kendisini neden böyle bir dünyaya getirdiğini bilmek isteyerek babasıyla karşı karşıya geldiğini anlattı.) Diğerlerimiz, galiba çoğumuz için yaşamın güçlükleri onun anlamlılığını hükümsüz kılmıyor. Fakat insanlar olarak ortaklaştığımız şey, kaçınılmazlığı belirsizliğiyle bütünleşmiş bir ölüm: Deneyimimizi sonlandıracak ve bunu herhangi bir anda yapabilecek bir ölüm. Dahası, bu kaçınılmazlık ve belirsizlik kaçamayacağımız o ölümün veçheleri; biz nihayetinde bizi bekleyen sonun farkında olan yaratıklarız. Ve sonuçta, hiç ölmeyecekmişiz gibi davrandığımız zamanlarda bile –belki de özellikle o zamanlarda– bu farkındalık yaşamlarımızı sürdürme yollarımızı yapılandırıyor.

Bu doğru olsa bile, örneğimizdeki gibi durumlarda ölümün başka yaşamlarda o yaşamlar hakkındaki başka bir olaydan ya da gerçekten daha önemli olup olmadığı sorusuna cevap vermiyor gibi görünüyor. Soruyu daha doğrudan ele alabilmek için iki farklı soruyu ayrıştırmak istiyorum. Bu soruların ikisi de kişinin yaşamı hakkındaki gerçeklerin önemine yoğunlaşıyor ve iki farklı yöne açılıyor. İlk soru şu: Yaşamı anlamlı ya da değerli kılan veya tersine onu anlamsızlaştıran şey nedir? İkinci soruysa şudur: Bir yaşam hakkındaki, onu diğerlerinden daha çok şekillendiren, en önemli gerçek nedir? Sarsıcı olayların önemi ilk soruyu ele almadaki rollerinde yatıyor. Ölümün önemiyse ikinci soruyla ilgili.

İyi ya da kötü, hayata anlam veren ya da bu anlamı çalabilen şeyler vuku bulabilir. Her birimiz yaşamlarımızda geriye dönüp baktığımızda, bu şeyler hakkında sorular sorarız. Onlar giriştiğimiz projeleri, kendimizi adadığımız ilişkileri ve meydana gelmiş olayları içerecektir. Bazılarımız için bu olaylar arasında, umuyorum ki çok azdır, bir çocuğun ölümü de olacaktır. Bu ölüm, yaşam için yüzleşmesi gereken belirleyici

bir olay olacaktır. Bu, yaşayan için o hayatı daha az önemli gibi gösterecektir. Kişi, bu hayatın anlamlılığını sorguladıkça, onun üzerine derinlemesine düşünecek, o kişinin yaşamının bir parçası olacaktır.

Ölümün önemiyse başka bir yerde yatıyor. O, kişinin yaşamının içeriğinde, onun şahsi gidişatında yatmaz. Bunun yerine, o, yaşamımızı nasıl idame ettirdiğimizi şekillendiren yollarda yatar. Ve bunu bizim hakkımızda herhangi bir gerçekten belki daha önemli olan bir yolla yapar. Hayatı her daim öleceğimiz gerçeği altında yaşarız. Ne yaptığımız, onu nasıl yaptığımız, ona karşı takındığımız tavır her birimizin ölümlü olduğu arka plan bilgisine karşı ortaya çıkar. Bir kez daha söylemek gerekirse, bu, bir yaşamdaki her şeyin ölüme indirgenebileceği anlamına gelmez. İnsan yaşamları hakkında birçok önemli gerçek vardır. Onun yerine, bu, bu önemli gerçekler içinde ölümlülüğümüzün özel bir yere sahip olduğu anlamına gelir.

Bu bir çocuğun ölümüyle olan ilişkiyi bile şekillendirir. Ebeveynlerin yaşamının anlamlılığı, bütün insanların olduğu gibi, ölümlü bir yaşamın anlamlılığıdır. Anne-baba, çocuğun yaşamı ve ölümü ve bunun onların yaşamındaki yeri üzerine kendisi de ölecek olan bir başkasının bakış açısından derinlemesine düşünecektir. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, eğer anne-baba ölümsüz olsaydı, her şey farklı olabilirdi. Ama onlar ölümsüz değil ve çocuklarının ölümüne yaklaşımları bu gerçek tarafından şekillendirilecektir.

Bu noktayı şu şekilde açıklayabiliriz: Her yaşamın neleri (*whats*) vardır. Ölüm, o nelerden bir tanesidir, ama o bir nasıl (*how*) olarak işler. O, bir ne olduğunda, vuku bulduğunda, yaşamdaki nasıllar artık yoktur. Ama vuku bulmadan önce, o yaşam üzerinde bir nasıl olarak çalışır: İnsan yaşamını oluşturan en önemli nasıl.

Ölümün bizim hakkımızdaki en önemli gerçek olduğunu düşünmek için birkaç sebep önerdim ve onun önemli olma biçimlerini en azından başlangıç olarak göstermeye çalıştım. Ölümün yaşamdaki merkezî rolü bizi çevreleyen her yerdedir. Bunu anlamak için dünya nüfusunun büyük çoğunluğu için önem arz eden, yaşamdan bir arenayı örnek olarak alalım: Din. Ölümle ilgilenmek dinin rolleri arasındadır. Bu önemli bir roldür. Ve çoğu dinin ölümü ele alma biçimi yaşama devam etmek için bir teselli sunmaktır. Benim için ölüm hakkında düşünmenin olmazsa olmaz yollarından biri ölümden sonra yaşama inanmamaktır. Bu yüzden, yaşamla onun kısalığı ve sonluluğunda (benim için 2004'te uçaktaki o gün billurlaşan bir sonluluk) ilgilenmem gerekiyor. Çoğu din insanların ölümle yüzleşmenin ve ölümün anlamının veya ölümü kabullenmenin insanlar için merkezî önemde olduğunu onaylar. Ancak, birtakım dinî gelenekler ölümü farklı bir şekilde, bir son olarak değil, onunla bir sondan başka bir şeymiş gibi yüzleşerek ele alır.

Dinî gelenekler ve ölüm

Elbette dinî geleneklerin çoğu ölmeyeceğimizi iddia etmez. Ancak, pek çok din için, gerçekten ölmeyeceğimize dair bir ima vardır: Öldükten sonra bizden geriye bir şey kalmayacak şekilde ölmeyiz. Bunun nasıl işlediğini ve ölümün nasıl pek çok dinî deneyimin merkezinde olduğunu anlamak için birkaç örnekle ilerleyelim. Bu örnekleri incelerken dinî geleneklerin zengin ve çeşitli olduğunun farkına varmalıyız. Vereceğim örnekleri seçmemin sebebi, onların belli dinî geleneklere genel yaklaşımı temsil etmesidir. Bazıları bu örnekleri doğru bulmasa da, pek çok insan onlarda kendilerini göreceklerdir.

Bakacağımız en bariz yer tek tanrılı dinî geleneklerdir. Hıristiyanlık hakkındaki standart görüşü alalım. Öldüğünüzde,

yaşadığınız hayata bağlı olarak ya cennete ya da cehenneme gönderileceksiniz (bazı durumlarda da arafa). Bu istikametlerden birine bir bütün olarak varmıyorsunuz. Bedeniniz geride bırakılıyor. Yargıya ve dolayısıyla onun sonucuna tâbi olan şey ruhunuzdur. Ruhunuz fani varoluşunuz boyunca yaptıklarınıza göre bir yere ya da diğerine gönderilir. İşte buna ölümden sonraki yaşam denir.

Dikkatinizi bu hikâyenin belli bir veçhesine çekmek istiyorum. Ölümden sonra bir yaşama sahip olduğunuzda kendi ölümünüzü yenersiniz. Buradaki nokta sadece ölümü yenmek değil. Bunun yanında, onun yenenin *siz* olduğudur. Ölümden sonra var olan *siz* bir anlamda yaşam boyunca var olan *siz* ile aynıdır. Mantıksal olarak da öyle olmalı. Aksi hâlde, ruhunuz üzerindeki yargı anlamsız olurdu. Neden sizden başka birisi sizin yaptıklarınız için yargılansın ki? Hayır, yargılanan da cennet veya cehennem tahsis edilen de sizsiniz.

Ayrıca, bu, tahsis edilen kişiyle yargılanan kişinin de aynı olduğu anlamına gelir. Yine, başkasını yargılamak ve ondan sonra o yargı için başkasını ödüllendirmek ya da cezalandırmak veya yerini alacak başka birini yaratmak manasız olurdu. Eğer böyle olsaydı, bu gerçekten ceza veya ödül olmazdı. Bu bir suçluya ceza verip ardından başka birisini hapse göndermeye ya da hapse atmak için başka birini uydurmaya benzer. Ödüllerin ve cezaların anlamı, onların hak eden insanlara dağıtılmasıdır. Eğer cennet ve cehennemi sırasıyla ödül ve ceza olarak düşünürsek –ve bunları başka türlü düşünmek oldukça zordur– o zaman onlar yargılanıp onları hak edenlere verilmelidir.

Bunun sonucu, varoluşun üç aşaması arasında bir devamlılık olduğudur. İlk aşama günlük anlamıyla bu dünyadaki varlığınızdır. İkincisi öldükten sonraki ama yargılanmadan önceki varlığınızdır. Üçüncüsüyse yargılandıktan sonra-

ki varlığınızdır. Ölümden sonraki yaşam hakkındaki Genel Hıristiyan öğretisinin anlamlı olması için, bu üç aşama *sizin* varlığınızın tüm aşamaları olmak zorundadır. Bu sürecin her noktasında siz kendiniz olmalısınızdır. Tamamıyla siz olmanız gerekmez; son iki aşamada bedeniniz sizinle kalmaz; ama özünüzün, kim olduğunuzun niteliğinin orada olması gerekir. O sizin ruhunuzun ne olduğudur: Kim olduğunuzun niteliği. Hıristiyan gelenekte, bedeniniz (bedensiz bir ruhun işleyemeyeceği günaha eğiliminden dolayı belli bir zayıflığı olsa da) ruhunuzun taşıyıcısıdır.

Bu üç aşamanın tümünde sizin sabit kalışınız elbette Hıristiyanlıkta ölümden sonraki yaşamla ilişkilendirilen hem vaat hem de korkudur. Sonsuz saadette var olacağınız ihtimali umut kaynağıdır, ancak var olanın siz olması koşuluyla. Fakat, aynı şekilde ebedi lanet korkunun kaynağı (ya da iyi eylemenin motivasyonu) değildir, tabii eğer eziyetlere katlanacak olan siz değilseniz. Fakat burada başka bir şey var, vaadin ve korkunun ötesinde bir şey, yani, bu kavramsallaştırmada ölümden sonraki yaşamda rahata ermenin kaynağının bulunduğuna inanıyorum.

Bu başka şey basitçe sizin devamlılığınızdır. Sonsuzluğunuzu cennette ya da cehennemde harcayın, kutsanmış ya da lanetlenmiş olun, hâlâ var olacaksınızdır. Siz –sizin niteliğiniz– ölmeyeceksinizdir. Birkaç sayfa önce bahsettiğimiz deneyimimizin toptan olumsuzlanması vuku bulmayacaktır.

Biri şunu sorabilir ve bu iyi bir sorudur: Deneyiminizden geriye ne kalacaktır? Bütün anılarınız son iki aşamada sizinle kalmaya devam edecek mi? Bu, çok ihtimal dâhilinde görünmüyor, çünkü anıların pek çoğu ilk aşamada bile kalıcı olmaz. Kendiniz kalabilmeniz için yine de anılarınızdan bazılarının kalıcı olması gerekir. Eğer taşıdığınız bir geçmişiniz olmasaydı, nasıl yargılanacağınızı tahayyül etmek oldukça güç

olurdu. Bununla birlikte, oluş biçimlerinizin hangi veçheleri ölümünüzden sonra sizinle birlikte kalacaktır? Sizi kendiniz yapması için, anılarda olduğu gibi yeterli bir miktarının –ya da en azından en önemli veçhelerinin– kalması gerektiğini söylemek oldukça güç. Zihin gücünüzün bir kısmının kalması gerekir, duygusal konumlanışınız, kişilerarası tarzınız, yargıya ve o yargının sonuçlarına tabi olmalıdır. Bunların spesifik olarak neler olduğunu söylemek güçtür, ama bir tanesi kesindir. Geriye kalan deneyiminiz ne olursa olsun, onun sizin özünüzün ardında yatan şey olması gerekir. Onun, alabildiğine kim olduğunuz meselesi olması gerekir.

Ve bu, ölümden sonraki yaşam kavramsallaştırmasının getirdiği rahata ermenin kaynağıdır. Kişi cehennemdeki bitmez tükenmez ıstıraptan korkabilir, ama en azından bir yaşamı olacağından emindir: Kişinin kim olduğunun özü. Kişinin zevkleri sona erebilir, ama yaşamı ermeyecektir. Ve böylece bir ölümden sonraki yaşam kavramsallaştırması, sonuçları ne kadar korkutucu olursa olsun, beraberinde rahatlamayı getirecektir. Elbette pek çok Hıristiyan mezhebi kişinin en kötü durum senaryosundan kaçabilmesine de olanak tanır. Ama o senaryoda bile, tek bir şey yitirilmez: Kişinin kendisi. Ölümün almakla tehdit ettiği şey aşağı yukarı sabit kalacaktır.

Bunu anladığımızda, kişinin kendisinin bütünlüğü fikrinin genel Hıristiyanlık deneyimi için nasıl da merkezî olduğunu da anlarız. Bu, her bir ruhun devamını sağlayan ölümden sonraki yaşam kavramsallaştırması olmadan, Hıristiyanlık, olduğundan çok farklı bir din olabilirdi. (Bir kez daha, bu genel kanı olsa da, tüm Hıristiyanlık mezhepleri bir ölümden sonraki yaşam inancını gerektirmez. Bazıları, *Yeni Ahit*'i daha edebi bir anlamda ele alanların çoğu, ölümden sonraki yaşam tartışmalarını metaforik olarak yorumlar.) Ancak, ölümü bu şekilde uzak tutan tek din yalnızca Hıristiyanlık değildir.

Musevilik ve İslam dinlerinin genelinde de durum böyledir. Dahası, Doğu dinleri de ölüme böyle yaklaşır.

Doğu dinlerinin en popüleri olan Budizm konunun bir örneği olabilir. Budizm dünyevi şeylerden el etek çekmeyi vurgular. Arzuyu yok etmek ister. Arzu, kişinin hem kendisi hem de başkaları için acıya sebep olan şeydir. İnsanlar bir şeyleri arzular: Maddi başarı, tanınırlık, rahatlık, sevgi vb. Sorun hangi miktarda olursa olsunlar bu şeylerin hiçbirisinin arzuyu dizginleyememesidir. Arzu yalnızca istediklerini başka bir şeye ya da daha büyük bir şeye transfer eder. Kendimizin arzuya tâbi olmasına izin vererek ebediyen tatminsiz oluruz. Arzuladığımız sürece huzura ulaşamayız. Durmaksızın acı çekeriz.

Arzu sadece bizim değil başkalarının acılarına da sebebiyet verir. Arzu yoluyla başkalarıyla yarış içine gireriz, onlarda olanı isteriz, kendimizi onlarla karşılaştırırız ve nihayetinde, onlara zarar vermeye hazırlanırız. Arzu yokluğunda kişinin başkalarına kötü davranmak için hiçbir sebebi yoktur.

Ancak, arzuyu ortadan kaldırmak zordur. Sonuç olarak, acıyla ve başkalarının acısıyla sarmalanmışızdır. Burada karma öğretisi önemli hâle gelir. Burada bu öğretiyi yorumlamanın pek çok yolu olduğunu belirtmeliyim. Daha az popüler olsa da yorumlamanın bir yolu, durmak bilmeyen arzu döngüsünden kişinin huzura erişmek için çıkmasıdır. Bu yoruma göre, Budist "samsara döngüsü" arzunun sürekli bitişi ve sürekli yeniden ortaya çıkışı manasına gelir. Kişi arzular, o arzu giderilir ya da giderilmez ve sonra bir sonraki arzuya geçilir ve sürekli bir tatminsizlik ortaya çıkar. Karmanın bu yorumu ölüm sorunuyla ilişkilendirilmez. Karmanın bir diğer yorumuysa pek çok insanın kanıksadığı yorumdur. Bu yorum reenkarnasyonu gerektirir.

Bu yoruma göre, samsara döngüsü yaşam çevrimine ve kişinin arzu yokluğu olan nirvanaya ulaşana yeniden doğu-

şu manasına gelir. Kabaca, fikir şudur. Kişi arzularla hareket ettiği ölçüde acı çekecektir ve başkalarına acı çektirecektir. Bu kişi öldüğünde yaşamının ne denli arzularla idame ettirilmesine izin verdiğine bağlı olarak daha yüksek ya da düşük bir formda yeniden dünyaya gelir. Daha az arzu kişinin daha yüksek bir formda yeniden doğmasına izin verir; daha çok arzu ise kişiyi daha düşük formlara iter. Ancak bu yalnızca betimsel değildir. Normatif bir konumu da vardır. Kişinin karmasının hem belli bir yaşamın toplamı hem de o yaşamın arzuları ve onun etkilerini eleyebilme skalasında aldığı not olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden, kişinin karması kişiyi gelecek yaşamında göreli bir konuma yerleştirir.

Sorumuz şu: Yeniden doğan şey nedir? Yukarıda tartıştığımız Hıristiyanlık tipiyle benzer olarak, öldükten sonra bedeniniz sizinle kalmaz. Yeniden doğduğunuzda, başka bir bedende doğarsınız. Yeniden doğan –yine Hıristiyanlıkta olduğu gibi– zihniniz ya da ruhunuzdur. Eğer karmanız belli bir yaşamda ne yaptığınıza bağlıysa, yeniden doğuşunuz gelecek yaşamınızda size belli bir karmik duruma yerleştirecektir.

Karmik durumunuz kaderiniz değildir. Öyle olsaydı, herkes bir önceki yaşamında olduğu şeyin aynısı olarak doğardı. Budizmde kişi kendi üstünde çalışmayı seçebilir ya da seçmeyebilir. Bu, kişinin nasıl yeniden doğacağını belirler, en azından kişi artık yeniden doğmayacağı nirvanaya ulaşana dek. O noktada kişi, samsara döngüsünden çıkar. Dolayısıyla, kim olduğunuz yaşamınıza nasıl yön verdiğinize bağlı olarak aşağı ya da yukarı doğru evrimleşecektir.

Bu Hıristiyanlığın tersinedir. Hıristiyanlıkta, Musevilik ve İslamda olduğu gibi, sadece geçici bir yaşamınız vardır. Ruhunuz hakkındaki yargı yalnızca bir kez verilir. Budizmde (Hinduizmde olduğu gibi), önceki yaşamın karmasıyla eşleşen bir formda gelecek yaşama geçirilerek, her yaşam yargı-

lanır. Bunu şöyle anlatabiliriz. Yahudi-Hıristiyan geleneğinde, dünyevi yaşam ölümden sonraki yaşam için bir sınavdır. Budizmdeyse, bu yaşam üstesinden gelinmesi gereken bir sorundur. Yahudi-Hıristiyan geleneğinde dünyevi yaşamla ilintili olan arzunun cennete erişmek için dizginlenmesi gerekirken, Budizmdeyse dünyevi yaşamla ilintili bu arzunun daha fazla dünyaya gelmemek için dizginlenmesi gerekir. Budistler için yaşam acı vericidir. Diğer bir ifadeyle, hedef, yaşamın üstesinden gelmektir.

Bu, bir son olarak ölümle Budizm arasındaki ilişkinin daha önce tartıştığımız Hıristiyanlıktakinden farklı olduğu manasına gelir mi? Bir anlamda, kişinin kim olduğunun ölümle ilişkisinin Budist kavramsallaştırmasında daha dinamik bir şey olduğunu söyleyebiliriz. Hıristiyanlar için tek bir dünyevi ölüm varken Budistler için birden fazladır. Ve belli bir ölüm karşısında kim olunduğu önceki bir ölüm karşısında kim olunduğundan ve gelecekteki bir başka tanesi karşısında ne olunacağından farklı olabilir. Hıristiyanlıkta dünyada yaşayan siz, yargılanan siz, ve o yargıyı takip eden siz arasında katı bir devamlılık bulunur. Fakat, Budistler her yaşamda farklı karma ile farklı sizlerin gelişebileceği ihtimalini görür. Bu, ölümünüzün üstesinden gelip gelmediğinize dair temel soruyu değiştirir mi?

Cevap burada hayırdır. Budist reenkarnasyonun dinamizmi hâlâ ölümün üstesinden gelen sizi içerir. Yaşamlarınız süresince değişirsiniz. Kendiniz geliştirir ya da bunu yapmayı beceremezsiniz. Yaşamlar arasında sabit kalan tam anlamıyla bu evrimdir. Ama bu evrim bir devamlılığı gerektirir. Ve devamlılık, devamlı olanın siz olmasını gerektirir. Bu anlamda, zaman ve yaşamlar boyunca değişseniz de her ölümün üstesinden gelen ve bir sonrakinde yeniden doğan da sizsinizdir.

Nirvanaya ulaştığımızda hâlâ var olmaya devam edip etmeyeceğimiz sorusu sorulabilir. Samsara döngüsünden çıktığınız için, evrim durmuştur artık. Hâlâ orada bir siz var mıdır? Bu cevaplaması zor bir soru. Devam ettiğiniz söylenebilir. Devam eden siz artık huzura ermiş, bu dünyanın türbülansından çıkmış, mükemmel sizdir, ama yine de sizdir. Öte taraftan, sizin yalnızca ölümünüze kadar devam ettiğiniz de söylenebilir, çünkü artık yeniden dirilmesi gereken bir şey yoktur.

Budizm üzerine çalışıp burada önerdiğim yoruma itiraz etmek isteyenler olacaktır. Buna karşın, onlar Budizm için kimliğin/şahsiyetin bir mit olduğunu söylerler. Şahsiyet yoktur, yalnızca kozmosun değişmekte olan süreci vardır. Bu doğru. Budist öğreti bağımsız bir şahsiyet fikrini reddeder. Ancak, bu reddin önemi kişinin Budizm yorumuna bağlıdır. Reenkarnasyon öğretisini kabul etmeyenler için, şahsiyetin nasıl reddedildiğini anlamak kolaydır. Daha sonra Taoizmde göreceğimiz gibi, kişi okyanusta bir dalga gibidir. Bağımsız bir şahsiyet yoktur; kişinin kendisi olarak adlandırdığı kozmosun dünyevi bir açılımıdır.

Fakat, reenkarnasyon öğretisiyle birlikte işler daha da karmaşıklaşıyor. Eğer bir şekilde şahsiyet bir illüzyonsa, bir başka şekilde de değildir. Hıristiyan öğretisinde olduğu gibi, yeniden dirilebilmek için ölümün üstesinden gelen bir şey olmalıdır. Ve o şeyin geçmiş yaşamla bir devamlılık halinde olması gerekir, eğer değilse, kişinin yeniden dirilmesinin doğası tamamıyla keyfî olurdu. Bu noktayı şöyle açıklayabiliriz: Şahsiyet, kişi nirvanaya eriştiğinde dağılan bir yanılsamadır.

Budizmle Hıristiyanlık arasındaki temel analoji bizim burada tartıştığımız şekliyle şöyle açıklanabilir. Hıristiyanlıkta kişi yaşamı boyunca değişir. Budizmdeyse kişi yaşamı ve yaşamları boyunca değişir. Fakat, her iki durumda da değişme-

yi gerçekleştiren tanınabilir birisi –bir siz– vardır. Ve bizim tartışmamız için hayati olan bir ya da pek çok kez sizin ölümü aşmanızdır. Ve bu yüzden siz, özünüz, gerçekten ölmez. Doğu dinlerinde, tek tanrılı dinlerde olduğu gibi, ölüm nihayetinde sakınılan bir şeydir. O yalnızca sakınılabilir bir şey de değildir. Temelde ondan sakınılır. Bunu bu şekilde açıklarsak, o kaçınılmaz bir şekilde kaçınılırdır. Bedeninize (ya da bedenlerinize) her ne olursa olsun, siz var olmaya devam edersiniz.

Bu bize ne anlatır? Dünyanın bütün bu büyük dinlerinde kişinin mutlak bir şekilde ölümünü aşıyor olması neden önemlidir? Bu bize insan yaşamında ölümün önemine ve korkunçluğuna dair bir ipucu verir. Klişenin söylediği gibi eğer siperde hiç ateist yoksa, bu, dinin hayattaki en önemli rollerinden biri olan ölüm korkusunu dizginlemesi yüzündedir. Bu, elbette dinin tek rolü değildir. Kozmik açıklamada, ahlaki yönlendirmede, cemaatle bir arada yaşamada da rolleri bulunur. Dahası, ben burada belli bir dinin hakikati üzerine bir tavır almıyorum. Kayıtlar için, ben bir ateistim (ki bu benim ölümden sonraki yaşama inanmama sebebimdir). Fakat öte yandan, ben hiçbir zaman siperde bulunmadım. Benim meselem herhangi bir dinin ya da tüm dinlerin doğruluğu hakkında bir görüş beyan etmek yerine dikkati büyük dinî geleneklerde ölümü aşmanın önemine çekmektir. Ve bunu yapmaktaki amacım ölümün yaşamlarımızın şekli ve konumu hakkında düşünürken nasıl önemli bir tema olduğunu göstermektir.

Dinî geleneğe başvurmamın sebebi, dinin dünya nüfusunun pek çoğu için hayat hakkında düşünmenin kavramsal çerçevesini hazırlamasıdır. Daha genel düşünürsek, pek çok insan kim oldukları ve nerede durdukları hakkındaki nihai soruları din yoluyla sorar. Bu yüzden, ölüme dinî yaklaşım insanların ölüme dair amaçlarını ifade eder. Dinlere genel yaklaşımın insanların ölümü aşmasına bağlı olduğu gerçeği

bize hem ölümün yaşamın merkezî bir teması olduğunu hem de biz onun sonluluğundan kaçmaya uğraştığımız ölçüde onun yaşamı aklından hiç çıkarmadığını söyler. Belki bu hepimiz için doğru değildir, ama yine de büyük çoğunluk için –ateistler de dâhil– geçerlidir.

Bu kitapta, ölümle onun sonluluğunda yüzleşeceğiz. Bunun altında yatan varsayım kişinin ölümünü aşmadığıdır. Bu anlamda, ölümü anlamak ve baş etmek için, az önce incelediğimiz dinî geleneklere başvurmayacağız. Bu, projemiz için bir soruyu ortaya çıkarabilir. Bu kitabın okurlarının pek çoğunun dindar ya da en azından dinî hakikat ihtimaline açık insanlar olması muhtemeldir. Burada belirlediğimiz yaklaşım ölüm hakkında düşünmemize engel olur mu? Bu, burada önem verdiğimiz konuları böyle okuyucular için alakasız hâle getirir mi?

Öyle düşünmüyorum. Ölüm üzerine seminer dersimi verirken, aynı varsayımla dersi sürdürdük. Derste dindar olduklarını ve ölümden sonraki yaşama inandıklarını söyleyen birkaç öğrencim vardı. Dersle ilgilendiklerini, ama inançlarının şüpheyi men ettiğini söylediler. Ders onların şüpheleriyle doğrudan karşı karşıya geldi. Dindar olanlar için bile, kişinin varoluşunda bir aşama olarak değil de sonluluk olarak ölüm hakkında derinlemesine düşünmek değersiz görünmedi. İnanç şüpheyle birlikte var olabilir. Bu minvalde, bu kitap ölümden sonraki yaşam hakkındaki şüphenin götürebileceği yerleri katı bir biçimde izleme çabası olarak da görülebilir. Dahası, dinî gelenekler çok geniş ve çeşitlidir. Ölümden sonraki yaşama inananlar bile onun nasıl çalıştığı ve kişini hangi yönlerinin ölümü aşabileceği konusunda farklı görüşlere sahip olabilirler. Burada gözden geçirdiklerimiz ana akım fikirler, ama inancın içeriğinde bol miktarda bireysel değişiklik vardır. (Bir keresinde Roma'da gördüğüm bir kiliseyi hatırlıyorum, kapı yolunda ölü kafalar ve devamında iskeletler ve

ölüm temaları olan *Santa Maria dell'Orazione e Morte* [Duanın ve Ölümün Aziz Mary'si]. Eğer kişiyi ölümle yüz yüze getirecek bir yapı varsa, bu oydu.)

Ya ölümden sonraki yaşamdan emin olan, öyle emin ki içinde kuşkuya yer olmayan birisi? O az önce üstünden geçtiğimiz öğretilerden ya da benzerlerinden birinden emindir. Onun için ölüm hiçbir endişe yaratmaz. Bu kişi için tek soru ölümden sonraki yaşamın iyi olup olmayacağıdır. Kabul etmeliyim ki, bu kişi için, aşağıdaki düşünmelerin önerebileceği çok az şey vardır. Eğer ölüm kişinin varlığının sonu değilse, o zaman onu öyleymiş gibi anlamak boş bir entelektüel egzersizdir. Fakat şüphesiz ki, bu tanıma uyan pek çok insan vardır. Bir yandan, pek çok ateist için, Blaise Pascal'ın bahsi iyi bir iddia olarak kalır. (Pascal kişinin Tanrı varmış gibi hareket etmesi gerektiğini yazan Fransız filozoftur, çünkü eğer Tanrı yoksa böyle yapmakta kaybedilecek hiçbir şey yoktur ama eğer varsa kaybedilecek çok şey vardır.) Aynı şekilde, şundan da kuşkuluyum: Dindar insanlar çoğu inançlarından o kadar emindirler ki, ölümden sonra yaşam yokmuş gibi ölümü sorgulamayı manasız bulurlar.

Ölüm Nedir?

Eğer titiz bir biçimde ölümü sonluluk olarak düşüneceksek, belki de ölümün ne olduğu ya da daha iyisi ölen varlık olmanın ne olduğu sorularına biraz zaman ayırmalıyız. Buraya kadarki fikirlerimizde ölümün yaşamdaki önemi sorusunu sorarak, bu konuya değindik. Yine de ölümlü bir varlık olmanın ve dahası ölümlülüğünün farkında olan bir varlık olmanın ne demek olduğuna bir dair sistematik –ya da en azından yapabildiğimiz kadarıyla sistematik– bir bakış açısı tutturmak değerli gibi görünüyor. Felsefede insan ölümlülüğü üzerine fikirler ortaya atıldı. Fakat, belki de bunların

hiçbiri Heidegger'in anıtsal eseri *Varlık ve Zaman*'ın İkinci Bölümü'nün ilk kısmında yaptığı kadar sistematik olmadı. *Varlık ve Zaman* felsefe tarihindeki en etkili kitaplardan bir tanesidir. İlk defa 1927'de yayımlandı, Heidegger'in Varlık sorusu ve Varlık anlamı dediği şeyler üzerine erken dönem başyapıtıdır. Bu soruyu sorarken, onun bilmek istediği şey Varlık sorusunu soran kişinin varlığıdır: Diğer bir ifadeyle, kim olduğumuzdur. Heidegger'in görüşünde, biz Varlık sorusunu soranlarız. Bunun sebepleri buradaki amacımızla alakalı değilse de bu soruyu soranlar olarak ölümlü olduğumuz gerçeği öyledir. Heidegger *Varlık ve Zaman*'ın ikinci bölümünü insanlar için ölümlü olmanın ne ifade ettiğine dair düşünerek açar.

Heidegger'in felsefi eserlerinde kullandığı –ve büyük oranda icat ettiği– kelimeler anlaşılmazdır. Amerikalı filozof John Dewey, *Varlık ve Zaman*'dan, "çok süslü Almanca"sını hariç tutarak yalnızca kendi yazdığı *Deneyim ve Doğa*'nın bir versiyonu diye bahsetmiştir. Ancak, onun ayırıp tartıştığı temalar keskindir. Dahası, bu kelimeler gündelik dile indirgenebilir. Ölümlülüğün farkında olan bir ölümlü yaratık olmanın ne demek olduğuna dair bir taslak vermek için, birkaç temayı ödünç almak istiyorum. Bu temaları, Heidegger'in sunduğu gibi sunmayacağım ama onun yazılarına aşina olan birisi burada onun eli olduğunu fark edecektir.

Özellikle bakmamız gereken dört tema var. İlk olarak, ölüm bizim ve deneyimimizin sonudur. İkincisi, bu son bir başarı ya da hedef değil; bir kesintidir. Üçüncü olarak, ölüm bir defa kaçınılmaz ve belirsizdir. Öleceğimiz kesindir, ama ne zaman olacağını bilmeyiz. Böylece ölüm yaşamlarımızın sonunda bulunmaz, onları istila etmiştir. Ve son olarak, ölümün bu üç karakteristiği bizi yaşamlarımızda bir mana olup olmadığına dair bir meraka düşürür.

Ölümün bizim ve deneyimimizin sonu olması burada incelediğimiz dinî geleneklerin kaçınmaya çalıştığı şeydir. Ölümde, artık yokuzdur. Kabul etmeliyim ki, bu tahayyül etmesi zor bir durum. Ben ölümüm hakkında düşündüğümde, bunu, sıklıkla benden sonra devam edecek dünya hakkında düşünerek yapıyorum. Ama bu hâlâ beni de içinde barındıran bir resim perspektifinden geliyor. Sanki dünyaya yukarıdan ya da dışarıdan bir göz atıyormuşum gibi. Benim locadan izliyor oluşum dışında, her şey önceden olduğu gibi devam ediyor. Dünyadan ayrıyım, ama hâlâ oradayım.

Sessizlik olan ölüm, benim artık orada olmayışım, yine başka bir şeydir. Düşünceye direniyor gibidir. Zihnimin nüfuz edemeden ya da yolunu bulamadan karşı koyduğu bir duvardır. Benimle, varlığıma bir tehdit olarak değil (çünkü bunun için artık çok geçtir); buna rağmen olmakta olduğum şeyin kavranamazlığı olarak karşı karşıya gelir.

Bazı filozoflar için, bu ölüm hakkındaki iyi haberdir. Antik Yunan filozofu Epikuros şöyle yazar: "Ölüm bizim için hiçbir şeydir; çünkü gözden kaybolan duyumsanamaz ve duyumsanamayan bizim için hiçbir şeydir" ("Temel Öğretiler", II). Bu, üzerinde durmaya değer acı bir ölüm çözümlemesidir.

Epikuros için, yaşam bir haz ve acı konusudur. Hayatın tüm hazlarını tatmaya adanmış insanlar için kullanılan Epikurosçu terimi buradan devşirilmiştir. Ne yazık ki, Epikurosçular Epikuros'un tam zıttı olan bir felsefe takip ederler. Epikuros'un görüşü insanların haz peşinde koşmaları değil, acıdan kaçınmaları gerektiğidir. Esasında hazzı aramayı amaçlamak kendi içinde çelişkilidir. Çoğunlukla hüsranla sonlanır ve Budistlerin de anladığı gibi, arzu her zaman kendini çoğaltır ve nihayetinde tatmin etmez. Ancak, bunun için Epikuros'un bulduğu çare Budistlerinkinden farklıdır. Arzuyu bertaraf etmek yerine, insan basit hazları aramalıdır. Besleyici bir yemek, uyuyacak bir yer, dostluk ve yoldaşlık: Bunlar iyi

bir yaşama aittir. İnsan bundan daha fazlasına ihtiyacı olmadığını anladığında, huzura kavuşacaktır ve acıyı büyük oranda bertaraf edecektir.

Burada "büyük oranda" diyoruz, çünkü Epikuros'un tavsiyesi dünyanın aşırılıklarına maruz kalır. Budistler arzuyu bertaraf etmeyi istediklerinde, bu bizim etrafımızda olup bitenlere karşı olan kırılganlığımızın önüne geçmek içindir. Arzusuz biri kendisine olan hiçbir şeyden etkilenmez. Aksine, belli ihtiyaçları olan birisi, bu ihtiyaçları basit bile olsa, elde edemediklerine mahkûm olacaktır. Yiyeceğe erişilemeyebilir; dünyanın nüfusunun büyük çoğunluğu için günlük öğün bulabilmek bir mücadeledir. Dostluk kurmak zor olabilir. Burada, Birleşik Devletlerde, yarışmanın yüce sayıldığı yerde, dostu geçici bir müttefikten ayırmak zor olabilir. İnsanın arzuları basitleştikçe, hüsrana uğrama ihtimalinin azalacağı doğrudur. Ne var ki, Epikuros bizi hüsrana dayanıklı bir durumda bırakmaz. Bunu istemez. Bunun yerine, o bize insanın doğal limitleri içerisinde ne kadar tatmin olabilirse, o kadar olabileceği bir yaşam biçimi sunar.

Bu limitlerden biri ölümü ilgilendirir. Ölüme gelindiğinde, o "tüm insanlar duvarların olmadığı bir şehirde yaşar" der ("Vatican Sayings", 31). O zaman onun içimizde uyandırdığı korkuya yenik düşmeden ve onun bizim için hiçbir şey olduğunu kabul ederek, ölümle nasıl yüzleşebiliriz? Öldüğümüzde, artık yokuzdur. Ölüm acısını deneyimleyecek hiçbir şey kalmaz geriye. Yaşarken, acıyı ve hazzı deneyimleyebiliriz. Ama öldüğümüzde, deneyim kapasitemiz yoktur artık. Ya varızdır ya da yok. Varsak, ölüm yoktur ve ondan korkacak hiçbir şey yoktur. Eğer yoksak, o zaman zaten ölmüşüzdür ve ondan korkabilecek hiçbir şey kalmaz geriye.

Bu bize ölümle karşılamaktan kaçınmanın bir yoluymuş gibi gelebilir. Ama şunun farkına varılmalıdır, bu yukarıda

üzerinde durduğumuz dinî gelenekler tarafından gelir. O gelenekler için, ölüm korkusunun üstesinden gelmek kendi ölümümüzü atlatmakta kökleşmiştir. Epikuros, bunun aksine, teselliyi ölümü atlatamadığımız gerçeğinde bulur. Onun için, bu, ölümü acının bir kaynağı olarak hükümsüz kılan mutlak yitimimizdir. Eğer onu deneyimleyecek kimse yoksa, acı da yoktur.

Biri buna şöyle karşı çıkabilir: Böyle bir ölüm görüşüne sahip olmak için, Epikuros'un felsefesine tümden sahip çıkılmalıdır, özellikle de yaşamın acıya ve hazza indirgenebileceği fikrine. Eğer acıdan ve hazdan daha fazla bir şey yoksa ölüm hepsini sonlandırır, böylece ölüm bizim için hiçbir şeydir. Ama Epikuros'un görüşü fazla indirgemeci değil mi? Yaşamlarımız acının ve hazzın kaynakları olmanın ötesinde de anlamlı olan ilişkileri içermez mi? Doğrusu, önemi sadece haz sağlamak olmayan şeyleri başarmak için acıyı içeren uğraşlara girişmez miyiz biz?

Bu sorulara geri döneceğiz, özellikle de ölümün bir başarı ya da hedef olmadığı ve onun kaçınılmaz ve belirsiz olduğu fikirlerini tartışırken. Ancak, şimdilik, Epikuros'un görüşünün, yaşamın hazlar ve acılardan daha fazla bir şey olmadığı argümanından ayrıştırılabileceği fikrini savunmak istiyorum. Epikuros'un burada incelediğimiz metnindeki ölüm hakkındaki temel fikri ölmenin deneyimden azade olmak olduğudur. Deneyimden azade olmak, acıdan azade olmaktır. Yaşayan bir varlık olma konumundan, yaşamaya devam etmek isteyen birinin konumundan bakarsak ölümden korkabiliriz. Ölümün konumundan bakarsak, korkacak hiçbir şey yoktur.

Başka bir deyişle, Epikuros yaşamı basit bir şekilde hazza ve acıya indirgemez. Bunun yerine o, ölüme bakış açılarına değiştirir, yaşayan ve ölümden korkan bir varlıktan ne korkunun ne de herhangi başka şeyin deneyimine sahip olmayan

varlığa. Bu indirgemeci bir yaşam görüşünü gerektirmez. Yaşam sadece hazlar ve acılardan çok daha zengin olabilir. Ancak, o her neyse, ölüm karşısında sessizdir. Benim son derece korkunç bulduğum ölümün nüfuz edilemezliği Epikuros'un o korkuyu etkisiz hâle getirmek için kullandığı şeydir. Bunu ölümün artık hazlar ve acılar içermediğini söyleyerek değil, onun herhangi bir deneyim türünü içermediğini söyleyerek yapar. Böylece, ölü olmak bir sorun teşkil etmez.

Bana öyle geliyor ki, buradaki doğru soru, Epikuros'un ölüm hakkındaki görüşünü iddialı bulmak için onun felsefesini tümden kabul edip etmememiz gerektiği sorusu değildir. Etmemiz gerekmez. Aksine, soru bu bakış açısı değişimini makul bir şekilde yapıp yapamayacağımızdır. Şeyleri ölümün bakış açısından görebilmek için kendi yaşamlarımızın bakış açılarının dışına yeteri kadar çıkabilir miyiz? Ya da, daha iyisi, ölümde hiçbir şey olmadığımız gerçeği yaşamla ve yaşamdaki ilişkilenmelerimizden kopmak için yeterli midir? Ölümün deneyimimizin sonu olması onun tehditkâr karakterine çare bulmanın bir yolu mudur veya bu ilişkilenmelerimize olan tehdidi daha da mı artırır?

Burası ölümün ikinci karakteristiğinin bizim için önem kazandığı yerdir. Ölüm bir başarı/tamamlanma değildir. O bir hedef değildir. O bizim yaşamlarımızın durmasından başka bir şey değildir. Bu durmanın ne içerdiğini görmek için, Heidegger bir çift karşılaştırma önerir. Ölüm bir olgunlaşma ya da yaşamı tamamına erdirme değildir. Ölümün bir olgunlaşma olmadığını söylemek, onu, örneğin bir meyve ile karşılaştırmaktır. Bir meyve olgunlaştığında, onun olmakta olduğu şey olduğunu söyleyebiliriz. Onun olgunlaşması karakter olarak olduğu meyve olduğu andır. Örneğin, bir elma olgunlaştığında, dalından koparılmaya ve dolayısıyla tohumlarını saçmaya hazırdır. Bu elmanın kendi için bir hedefi olduğu anlamına ya da onun bir tasarım ürünü olduğu manasına gel-

mez. Eğer terimi mazur görürseniz, bu sadece elmanın olgunlaşmada tamamına erdiği manasına gelir.

Ölüm böyle değildir. Yaşamın bütüncül bir ifadesi değildir o. O yaşamı karakter olarak olduğu şeye getirmez. Eğer bir şeyse, o bunun tam tersidir. Yaşamı ifade etmek yerine, onu imha eder. O yaşamın rotasını nihayete erdirmek yerine onu bertaraf eder. Ölüm bir yaşamın zirve ânı olarak, yaşamın tamamıyla o yaşam olmak için ilerlediği bir an olarak düşünülemez. Bu yüzden olgunlaşma ölümü kavramak için yetersizdir.

Büyük oranda aynı sebepten ötürü, ölüm yaşamı bir bütünlüğe eriştirmez. Burada açık olmalıyız. Bir anlamda, özellikle ilginç olmayan bir anlamda, ölüm yaşamı bir bütün yapmaz. Bu, öldüğünde, kişinin yaşamından geriye herhangi bir şey kalmadığı anlamına gelir. Ölüm o yaşamdan geriye hiçbir şey kalmayacağını garanti ederek, onu bir bütün yapar. Ancak bütünlüğü düşündüğümüzde, bu bizim anlatmaya çalıştığımız şey değildir. Peşinde olduğumuz şey tatmin edici bir tamamlanmadır, bir romanda ya da bir oyunda olduğu gibi. Burada da açık olmalıyız. *Tatmin edici* sözü biraz yüklü olabilir. Bir romanın ya da oyunun tatmin edici olabilmesi için, zevk vermesi gerekmez. Bunun yerine, bir romanın sonu onun üzerine tekrar düşünebilmemize izin verir. Herhangi bir sanat eserinin sonu (ya da en azından geçici olarak gözler önüne serilen herhangi bir sanat eseri) önemlidir. Bu sonun ışığında daha önce ne olduğu üzerine düşünürüz. Bu anlamda, bir romanın ya da bir oyunun ya da bir filmin ya da bir şiirin sonu o eseri bir bütünlüğe kavuşturur. Onun sadece sonunu getirmek yerine, onu tamamlar. (Elbette böyle bir tamamlanmaya direnen sanat eserleri, özellikle de yakın zamandakiler, vardır. Ancak, onlar geleneksel sanat eserlerinin yarattığı beklentilere karşı durarak etkinlik kazanırlar.)

Ölümün bu veçhesi, yaşamımızın karakteri hakkında bize biraz bir şeyler söyler. Hepimizin bir sürü ilişkileri ve uğraşları vardır. Karımla aramdaki ilişkiyi bir örnek olarak kullanmama izin verin. Öldüğümde (ya da o öldüğünde), bizim ilişkimiz bir bütünlüğe kavuşmayacaktır. Yalnızca duracaktır. Bu ilişki bitmiş olur ve o daha önce sahip olmadığı herhangi bir anlam vermemekle bitmiş olur. Eğer birimiz aniden ölürse, bu anlamsızlık kalan için aşikâr olacaktır. Ölüm bu ilişkinin bir bütünlüğe ulaşmasını sağlamayacaktır. Onu yalnızca ikiye bölmüş olacaktır.

Bazıları burada bir anlamda ilişkinin bölünmediğini söyleyerek itiraz edecektir. En nihayetinde, ölü olan hayatta olanda yaşamaya devam etmeyecek midir? Hepimiz etrafımızdaki diğer insanların yaşamlarını onların sözleriyle, etkileriyle ya da görünüşleriyle içimizde taşıdığımızı hissetmez miyiz? Eğer bu doğruysa, o zaman ilişki ölümden sonra da yaşamaya devam etmez mi? Dahası, bu bazen bir kişi öldükten hemen sonra olmaz mı, kalanlar o insana daha önce olduğundan daha yakın hissetmezler mi? İlişki için kişi yaşarken olduğundan daha yoğun ve acil bir yakınlık oluşmaz mı?

Ne var ki, ölenin kalanda ya da kalanlarda yaşamaya devam ettiğini söylediğimizde, bunu gerçekten kastetmeyiz. Bunun yerine kastettiğimiz, kişinin etkilerinin ve ilişkisinin kalanlardan ayrılmadığıdır. Her birimizin etrafımızda ölen insanlardan taşıdığı onların bir parçası değil, içimizde onların *yaşadıklarından* kalan –ve bazen kalıcı olan– gün batımı sonrasında ortaya çıkan kızıllıktır. Bu kızıllık, özellikle de kişinin ölümünün hemen akabinde, kendisini belli bir yakınlıkta gösterir; ama yine de, yakınlık kişinin kendisiyle ilgili değildir. O kişi ölmüştür ve artık orada değildir. Yakınlık, etkiler gibi, hem beni takip eden bir gölgedir hem de benden bağımsız bir varlık olmaksızın benden yayılır.

Bu, ölen birinin bizde bıraktığı etkilerin ya da onunla olan yakınlığımızın öneminin azalacağı manasına gelmez. Bilakis, bu, o önemin doğru yerini, sınırları ölümün öbür tarafına geçen bir ilişkidense, olmuş olanla süregiden ilişkimizde bulmak manasına gelir.

Başka bir açıdan, biri eğer ölümünü öngörebilseydi, mücadele edilebilecek bir zaman olsaydı, o zaman ilişkinin bir çeşit tamamlanışa ulaşabileceği söylenebilirdi. Bu hem ben hem de karım özellikle uzun yıllar yaşarsak doğrudur. Eğer birimizin ölümü öngörülebilseydi, o zaman onunla mücadele edebilirdik. Kaçmış sonları birbirine bağlamayı deneyecektik, birbirimize karşı olan duygularımızın apaçıklığından emin olacaktık, eğer daha çok zaman olsaydı, ifade edilmemiş şeyleri dile getirecektik. Ama bu, ilişkinin tamama erdiği manasına gelmez. Bu, bunun yerine, bitmek üzere olan bir ilişkiyi ikame etmektir. Bunun gibi bir ilişkinin karakteristiği, onun sonunda başarabileceği bir tamamlanışta yatmaz. O, süregiden ilişkinin kendisinde yatar. Karımla paylaştığımız ilişki, sahip olduğumuz zaman ve o zamanı nasıl doldurduğumuzdan meydana gelir. Bu anlamda, ilişkimiz bir roman gibi değildir. Onun anlamını ön plana çıkartan bir sonu yoktur. O, kendisinin anlamıdır. Eğer birimiz öngörülebilecek bir şekilde ölürse, ona bir anlam atfedebiliriz. Ama bu, ilişkinin sona ermesiyle mücadele etmekten başka bir şey değildir.

İlişkiler için doğru olan –aile, dostluk ya da bir başkası– yaşamın diğer veçheleri için de, özellikle de uzun döneme yayılanları için de doğrudur. Yaşamlarımız boyunca bir dizi uğraşlara girişiriz: Mesleki, sportif, kişilerarası, politik vesaire. Bu uğraşların bazıları bütünlüğe ölüm yoluyla değil, bitirilerek ulaştırılır. Bir kitap yazarken ölürsem, bu, kitabı bir bütünlüğe ulaştırmaz. Kitabın bütünlüğü ancak onun bitirilmesiyle mümkündür. Yaşamlarımız temelse, onlar süresince

uğraşlara dâhil oluruz. Yaşamlarımızın sonunda hâlâ dâhil olduklarımız tamamlanamaz. Onlar sona erer. Bir yere bağlanamadan kesilmiş zincirler gibidirler. Genç insanların ölümüyle alakalı belirli bir trajedi söz konusudur, bu biraz da onların pek çok uğraşa girme şanslarından mahrum kalmalarından ötürüdür. Onların çoğu uğraşı rüyadan biraz fazlasıdır. Bu, yaşamak için şansımız olmadığını söylediğimizde kastettiğimizdir. Ama uğraşlara girişmek genç insanın tek özelliği değildir. Ölümün başardığı, kişinin o anda dâhil olduğu uğraş her neyse, onun kesintiye uğratılmasıdır.

Ne var ki, bu herkes için doğru mudur? Bazı insanlar için, yaşamın, sonunu "ölmek için doğru zaman" yapan bir bütüne dönüştüğü doğru olabilir mi? Elbette bu mümkün olmalıdır ve bu imkâna bir sonraki bölümde döneceğiz. Fakat bunun olmasına izin veren durumlar olağandışıdır. Bu yalnızca kişiyi girişebildiği bütün uğraşlardan (ya da onları tamamlamaktan) geri adım atmak zorunda bırakmaz, aynı zamanda kişinin ilişkilerinin başarılı bir kapanışını da gerektirir. Burada bunalımda olan insanlardan, yaşamdan vazgeçen insanlardan bahsetmiyoruz. Böyle insanlar için, yaşam bir bütün ihtiva etmez. Bu, ilginin kesilişidir. Burada, ölümün anlamının bir yaşamın kapanışı olarak görünebildiği insanların üstünde duruyoruz. Burada bizim endişelerimizin alakasız göründüğü insanlar –ve muhtemelen onların etrafındaki insanlar– zaten değerli gördükleri bir yaşama sahip olmuş olanlardır. Ve şimdi o yaşam bir sona ulaşmıştır ve ölüm kapanış perdesini indirir.

Kimse böyle yaşamların mümkün olduğunu ve ölümün onları bir bütünlüğe ulaştırdığını reddedemez. Ama aynı zamanda, onların nadirliği de inkâr edilemez. Birini ilişkilerinden, uğraşlarından ve dahası umutlarından mahrum bırakmayan kaç yaşam kalmıştır geriye? Çok değil. Büyük çoğunluğumuz için ölüm hiçbir şey başaramaz. O sadece bizim aksi

takdirde devam etmek istediklerimizi durdurur: Yaşamlarımızın uğraşları ve ilişkileri.

Bu, bizi Epikuros üzerine olan düşünmemize geri götürür. Orada bir eleştirinin, onun görüşünün tüm yaşamı haz ve acı konusuna indirgediğini söylediğini görmüştük. O noktada, Epikuros'un düşüncesinin bu kısmını, onun ölüm hakkındaki görüşünü iddialı bulmak için kucaklamamız gerekmediğini iddia etmiştim. Biraz sonra döneceğimiz konu yaşamın bakış açısından ölümünkine geçilip geçilemeyeceğidir. Şimdilik, biraz önce, yaşamın hazza ve acıya indirgenememesinin sebeplerinden birini gördüğümüzün altını çizmek istiyorum. Hazlar ve acılar anlıktır. Onların kayda değer geçici bir doluluğu yoktur. Hazlar ve acılar sadece kısa aralıklarla vuku bulur; onlar yaşamın kendisindense, bir yaşamın işaretleridir. İnsan yaşamını tanımlayan ilişkilerdir. Bir insanın yaşamı çoğunlukla dâhiliyetlerden oluşur: Başkalarıyla, çalışmalarıyla ya da işiyle, aktiviteleriyle ya da hobileriyle. Bu ilişkilerle ilintili haz ve acı vardır; ama ilişkilerin kendileri haz ve acıdan daha fazlasıdır. Çocuk yetiştirme uğraşı, sporda iyi olmak, siyasi bir kampanyaya katılmak ya da bir tarlayı işlemek, acıdan hazza doğru ilerleyen basit bir skalada değerlendirilemez. Bunlar, anlamlılıklarıyla değerlendirilirler, ölçüme direnen bir değerlendirmedir bu.

Epikuros burada bize şöyle bir cevap verebilir: İnsanın yaşamı ilişkilerle ilgili bile olsa, yine de ölümle birlikte bu ilişkilerin tümünü kaybedecektir. Onlar hakkında özlenecek hiçbir şey yoktur, çünkü özleme işini yapacak kimse yoktur. Bu makul bir cevap, nereye kadar giderse. Ama bu cevap daha derin bir konuyu kaçırır. İnsanlar hakkındaki bu gerçek, yaşamı hazza ve acıya indirgemekten çok bakış açılarını değiştirme sorusuyla ilgilidir. Eğer yaşamlarımız süregiden uğraşların, geçici olarak cisimleşmiş ilişkilerin konusuysa, o

zaman bizim için o yaşamların elden gitmesine izin vermek zordur. Epikuros yaşamdan bir açma-kapama düğmesi içerirmiş gibi bahseder. Bilinç, farkındalık varsa, yaşam vardır. Bilinç kaybolduğunda, ölüm vardır. Ama bilincin kendisi farkında olmaktan çok daha fazlasıdır. O, aynı zamanda müdahil olunandır. Bu müdahilliği kaybetmenin ihtimali birinin ölümlü olduğu gerçeğinden kaynaklanan acının temel parçasıdır. Epikuros'un sahip olduğu gibi bu doğru olabilirken, ölümde pişman olacak hiçbir şey yoktur, biz yaşayanların ölümümüzden pişman olmak için kaybedecek çok şeyi vardır. Epikuros'un hakkında kesinlikle haklı olduğu hazzın kaybı değil; bunun yerine, asıl pişman olduğumuz şey, ilişkilerimizin kapanışından önce durması, insan yaşamının dâhil olduğu uğraşların büyük oranda durmasıdır.

Bunu söylemekle, yaşamın tüm güzelliğini, yalnızca onun uğraşlarına indirgememek adına dikkatli olmak istiyorum. Haz ve acıya dair kabul etmemiz gereken bir şeyler var. Filozof Thomas Nagel, yalın bir şekilde "Ölüm" olarak adlandırdığı makalesinde şöyle yazar:

> Kişinin yaşamına eklendiğinde, o yaşamı daha iyi hâle getirecek unsurlar vardır; kişinin yaşamına eklendiğinde, onu kötüye götürecek başka unsurlar da vardır. Ama tüm bu unsurlar bir kenara bırakıldığında, geriye kalan salt *nötr* değildir; o, üzerine basarak, pozitiftir... Bu fazladan pozitif ağırlık deneyimin içeriğinden değil, deneyimin kendisinden kaynaklanır. (1979: 2)

Bu içerikleri haz ve acı olarak alabiliriz. Ama aynı zamanda onları kişinin uğraşlarının içerikleri olarak da alabiliriz. Ve eğer öyle yaparsak, o zaman Nagel'in görüşü, bütün bu uğraşların yokluğunda bile, yaşamın kendisini bir haz yapan bir şeyler vardır. Kişinin uğraşları kötü gitse de, yaşam hakkında onun orada olmasını değerli kılacak bir şeyler vardır.

Ne zaman fırsat olsa, sık sık öğleden sonra şekerlemesi yaparım. Bunu severim, ama uyanma anını da severim. Yatağımda uzanırken pencereden bakıp göğü kesen bir ağaç görebilirim. Çoğunlukla uykumdan uyandığımda göğün çerçevelediği bir ağaç görebileceğim yerlerde yaşadım. Göğün mavisinin karşısındaki yaprakların yeşiline baktığımda, bazen kendimi hem minnettar hem de hüzünlü hissederim. Bütünüyle anlayamadığım sebeplerden ötürü, bazen kendime öldüğümde bunu özleyeceğimi söylerim. Epikuros bunun hakkında haklıydı. Ama burada Nagel de haklı. Yatağımda uzanırken mavinin çerçevelediği yeşili görmek benim uğraşım değildir; ama canlı kalmak için bir sebeptir bu. Yaşamımızı anlamlı kılan süregiden bağlılıklarımız olsa da, Nagel'in de haklılığını da akılda tutmalıyız, hiçbir şey için değilse bile, yaşamlarımızın zenginliği ve indirgenemezliğini görebilmek için.

Bu düşünceler halihazırda ölümle ilişkili üçüncü bir temaya değinir: O, kaçınılmaz ve belirsizdir. Ölümün kaçınılmazlığı aşikârdır. Ölümlü varlıklarız, bu yüzden de ölürüz. Ölümün belirsizliğiyse hiç de aşikâr değildir. Pek çoğumuzun yirmi ya da otuz yıldan fazla yaşayacak olduğu doğru olsa da, hepimiz ölümün her an vuku bulabileceğinin farkındayızdır. Genetik bir zayıflıkla olsun, bir araba kazasıyla olsun, ya da benim bir kez düşündüğüm gibi, yanlış bir uçakta bulunmakla olsun, ölüm her zaman mümkündür. Ölümün bizi her daim tehdit ettiğini söylemek hatalı olabilir; esasında, bu onu daha az belirsiz yapardı. Ama ölüm ihtimali her daim mevcuttur. Deyişin de söylediği gibi, doğmuş olmakla ölmek için her zaman yeteri kadar yaşlıyımdır.

Bu konuya gücünü veren, birbirinden yalıtılmış hâldeki iki özellik değildir. Onun gücü, bilhassa bu iki özelliğin birleşiminde yatar. Bu üçüncü temanın işaret ettiği hem ölü-

mümden kaçamayacağım hem de ne zaman vuku bulacağını bilemeyeceğim gerçekleridir. Eğer ölümden kaçabilseydim, o zaman onun iktidarı azalırdı. Ölseydim bile, öldüğümde de belirsiz olabilirdi. Bu bize belli bir kaygı verebilirdi, ama aynı zamanda biraz da umut verebilirdi. Eğer ölümümden kaçabilseydim, o zaman ölümlülüğümle kati şekilde mücadele etmek zorunda kalmazdım. Ya da daha iyisi, ölümlülüğümle mücadele edebilirdim, ama bunu onu kabullenerek değil, ondan kaçarak yapabilirdim. Bu, kesinkes öleceğimi bilmemden kaynaklanan kaygıyla aynı değildir, bunun yerine ne zaman öleceğimi bilmemenin kaygısıdır.

Tersine, ne zaman öleceğimi bilseydim, bu farklı bir çeşit kaygıya sebep olurdu. İdam cezası hakkında, kişinin ne zaman öleceğini bilmesiyle ilişkili bir zalimlik olduğu söylenir. Bunda bir doğruluk payı var gibi duruyor. Ne var ki, bu zalimliğin birazı idam edilecek kişinin yakın zamanda ölecek olmasından kaynaklanır. Bu, insanın kırk yıl değil de birkaç ay içinde ölecek olduğunu bilmesiyle aynı şey değildir. Tam kırk yıl sonra öleceğini bilmek insana belli bir rahatlık hissi verir –en azından bu kalan yılların çoğunluğunda. En azından kişi gelecek kırk yıl *boyunca* ölümü konusunda endişelenmek zorunda kalmayacaktır. Başka bir deyişle, eminim ki bu hayal etmesi zor bir durumdur. Bu, sözgelimi, arabamı uçurumdan aşağı sürebileceğim ve bundan endişe duymayacağım manasına mı gelir? Bu durumu hayal etmede çektiğimiz zorluğun bize söylediği şey, ölümümüzün belirsizliğinin varlığımızın temel bir özelliği olduğudur.

Ölümün kaçınılmazlığı ve belirsizliğinin birleşiminden doğan o özel kaygı nedir? Bu birleşimin arkasındaki fikir kesinkes öleceğimiz ve bunun her an olabileceğidir. Bu, ölümün her daim benimle olduğu anlamına gelir. Bu bizi kovalar. Her ânımızda bize eşlik eder. Asla ölümden çok uzakta değilizdir,

çünkü o kaçınılmaz olarak vuku bulacaktır ve biz onu hiçbir şekilde kontrol altına alamayız.

Tabii ki her zaman ölüm hakkında düşünmüyoruz. Esasında çoğumuz ölüm hakkında düşünmekten kaçınırız. Ancak kim olduğumuzun ve yaşamımızı ele alışımızın şekillenmesine yardımcı olan bir şey hakkında düşünmekten kaçınmak, onun orada olmadığı anlamına gelmez. Bu, özellikle hoş olmayan konularla alakalı olarak doğrudur. İnsanların sık sık onların nasıl davrandığını etkileyen konularla yüzleşmekten kaçındığını anlamak için psikanalizi kucaklamamız ya da bir bilinçdışı mefhumuna inanmamız gerekmez. Örneğin, nasıl (tam da anlamadığınız sebeplerden ötürü) belli tipte insanların onayını almak için çabaladığınızı düşünün, ya da nasıl belli durumlarda –kalabalık ya da yalnızlık, yarışmaya ya da iş birliğine dayanan ortamlar, çalışma ya da dinlenme– olmak istemediğinizi düşünün. Bunları yaparken gerçekten niye böyle yaptığımızı bilmeyiz. Bazen size olan bazı şeyler bunların nedenlerini söyler: Travmatik geçmiş bir olayın ya da bir kez tanıdığınız birinin etkisi. Bu tip olayların ve etkilerin dinlenmeye geçtiği bilinçdışı diye bir yerin var olduğunu onaylamamız gerekmez. Bu olaylar ve etkileri anımsamak için bazı psikolojik işlemlerden geçmeniz gerektiğini düşünmenize de gerek yoktur. (Ve bunların hepsinin Oedipus kompleksinden kaynaklandığını düşünmenize de gerek yoktur.) Hepimiz, hakkında bilhassa düşünmediğimiz şeylerin olduğunu biliriz ve yine de onlar hafızamızın bir yerinde depolanmış şekilde geçmişimizin bir parçasını oluştururlar. Buradan, eğer böyle şeyler kimliğimizin bir parçasıysa, o zaman onların benliklerimizi nasıl kurduğumuz üzerinde belli bir etkiye sahip olduğunu çıkarmamız için çok uzağa gitmemize gerek yoktur.

Bu, ölümle gelir. Öleceğimizi biliriz ve ne zaman öleceğimizi bilmeyiz. Bu ikili kabulü her zaman bilinçli bir şekilde önümüze getirmeden ve her zaman bilinçli bir şekilde önümüze getirmeyi istemeden, yaşamlarımızı onun gölgesinde sürdürürüz. Ölümlülüğümüz, ondan kaçınmayı hatta belki de özellikle ondan kaçınmayı en çok istediğimizde, içimizde işlemeye devam eder.

Bu kabulden kaçmanın pek çok yolu vardır. Biri bu kabulün bir tarafını ya da diğerini kesip atabilir. Bu fikre kitabın son kısmında geri döneceğiz, bu sebepten şimdilik hızlı birkaç örnek iş görecektir. Birisi, kaçınılmazlığı tanımadan, yalnızca belirsizlik tarafını her daim geleceği planlayarak ve anı yaşamayarak ele alır. Gözümü her zaman bir sonraki olacak şeye dikersem, o zaman bir gün bir sonraki gün olmayacağını reddederim. Nihayetinde, gelecek için planladığım şeyler hüsranla sonuçlanacaktır; çünkü artık geleceğin ve hatta şimdinin bile olmayacağı bir gün gelecektir. Diğer yandansa, ekstrem dağ tırmanışçılarının kaçınılmazlığı kucakladığını ama belirsizlikte tereddüt ettiğini hayal ediyorum (ve belki de yanılıyorum burada). Bu, onların kendi ölümlerine hükmetmek için kendilerini ölümün yoluna koymalarıdır: Ondan kaçarak değil, bilakis onu davet ederek. Ölüm onların başına gelecektir, ama tam olarak onların istediği şekilde. Onun belirsizliği en azından bir parça bozguna uğratılmıştır.

Bu, vasiyet hazırlayarak ya da hayat sigortası yaptırarak ölümümüzü planladığımızda yaptığımız şeydir. Ölümlerimizi bu şekilde kontrol edemesek de, onun sevdiğimiz insanlar üzerindeki etkisini kontrol etmek isteriz.

Heidegger insanların yaşamlarını çoğunlukla ölümü reddederek kurduklarını düşünür. Bununla o, insanların ölüm üzerine hiç kafa patlatmadığını kastetmez. Esasında bazı in-

sanlar patlatır. Ancak, ölümün üstünde durmak da onu bir reddetme şekli olabilir, çünkü onun üstünde durmak onu kontrol etmeye çalışmanın bir yolu olabilir. (Eğer ölümün üstünde durursam, onu her zaman gözümün önünde tutarsam, o zaman hayalî ekstrem dağcılarda olduğu gibi, ölümün gizlice yaklaşıp beni gafil avlamasına izin vermemiş olurum.) Heidegger'in kastettiği bizim ölüm gerçeğiyle onun sonluluğunu, hedefsizliğini, kaçınılmazlığını ve belirsizliğini yeteri kadar kabullenmediğimizdir. Ölüm yaşamlarımızın yapılanmasına yardım eder –belki de hayatlarımızdaki en etkili motivasyon kaynağıdır– ve yine de üzerine düşünmeyiz, yaşamlarımızın aldığı şekli gözden geçirdiğimizde onu hesaba katmayız. Heidegger bu konuda haklı olabilir. Ben şüpheliyim. Ölüm üzerine o seminer dersini verdiğim günlerde, gecenin ortasında varlığımın sonunu düşünerek uykumdan soğuk soğuk terleyerek uyandım. Bunu genelde yapmam. (Karım iyi uyuduğumu ve kuvvetli bir şekilde horladığımı söyler.) Ölüm hakkında düşünmek çoğumuzun kaçınmayı tercih ettiği bir şeydir. Bu, bizi olmak istemediğimiz bir durumla yüzleştirir. Ve bu, göz önünde tutmak istemediğimiz bir imkânı ete kemiğe büründürür: Hayatlarımızın gerçekten bir anlamı ya da önemi olmayışı.

Bu, ölümün dördüncü veçhesi ya da temasıdır. Açıkçası bu, diğer üç tema gibi ölüm hakkında bir gerçek değildir. Bu, daha çok zaman zaman ilk üçünden kopup gelen sonuçlar gibidir. Ölüm sondur. O, hedef ve bütünlük olmaksızın, bir durmadır. Bu kaçınılmazdır ama yine de hesaplanamazdır. Bu manasız değildir ama bizim kendimizi manasız hissetmemize sebep olabilir. Bunun neden böyle olduğunu kendimize sormamız gerekir. Böyle olmak zorunda değildir. Bu kitabın bir sonraki bölümünde göreceğimiz üzere, ölüm hakkında

insan hayatına bir önem veya anlam katan bir şeyler vardır. Ancak, ölüm gerçeğiyle karşılaştığımızda sıklıkla yaşadığımız hayat beyhudeymiş gibi bir hisse kapılırız. Burada incelenmeye muhtaç olan şey de budur.

Manasızlığın anlamı diğer üç temadan ileri gelir. O temaları şöyle ele alabiliriz. Biz sadece şu an yönettiğimiz yaşamlarız. O yaşamların kendileri dışında hiçbir önemi yoktur. Başka hiçbir şeye sebep olamazlar: Ne ödül ne de ceza. Bütün yollar bizi yalnızca yitimimize götürür. Dahası, ki bu ikinci temadır, ölümün kendisi bu yaşamlara hiçbir mana kazandırmaz. Ölümde, bizi dünyaya bağlayan zincirler birbirine bağlanmak için ya da daha geniş bir yapı için bir araya getirilmiş değillerdir. Herhangi bir devamlılık ve ilişki ihtiva etmeksizin kesilmişlerdir ve öylece dururlar. Olacak olmasına rağmen, ölümün ne zaman geleceğinde hiçbir adalet yoktur. Düşünümsel bir farkındalıkla olamasa bile, her zaman bir kapanış ya da cazibe olmadan yaşamlarımızın bir gün kesilmeye uğrayacağının ayırdındayızdır. Ve o gün herhangi bir gün olabilir. Bazı günler, bu diğerlerinden daha az ihtimal dâhilinde olabilir, ama yine de herhangi bir gün olabilir.

Şöyle diyelim, ölüm yaşamlarımızı gölgeler. Bunun, söylemeye çalıştığım şeyi söylemenin tek yolu olmadığını düşünsem de –diğer yollarını da göreceğiz– böyle söylemenin hatalı olduğunu düşünmüyorum. Ölümü başka şekillerde anlayabiliriz ama bu şekiller şeyleri ölümle yan yana dururken anlama şekillerimizin çok iyi bir ikamesi olmayacaktır. Burada, az önce yaptığımız gibi üç farklı temayı inceleyerek, yalıttığımız şey, ölümün hayatlarımızdaki rolüne dair yanıltıcı bir görüş değildir. Bilakis, o rolün bir veçhesi hakkında doğru bir görüştür. Pek çok insan, eğer bu doğruysa, bunun çok yorucu olduğunu söyler, çünkü geriye söyleyecek hiçbir şey kalmaz.

Neden? Çoğumuz yaşamlarımızın bir manaya ya da öneme sahip olmasını isteriz. Bir yaşamın eğlenceli olduğunu söylemek ya da onun sürmekteyken hoş bir yaşam olduğunu söylemek yeterli değildir. Bu, eğlencenin ve hoşluğun hayatımızda hiçbir rol oynamadığını söylemek değildir. Hoş olmayan bir yaşam herhangi birinin muhtemelen yaşamak istemeyeceği bir yaşamdır. Ama yine de daha fazlası olması gerekiyormuş gibi görünür.

O *daha fazlas*ına birtakım yollarla sahip olunabilir. Ona, bu yaşamı bir deneme, bir hazırlık veya bir ön süreç yapacak olan ölümden sonraki yaşam yoluyla sahip olunabilir. Bu şekilde, insan yaşamı kendi önemini ondan sonra olacak olana binaen varsayabilir. Bu, insanın geçici var oluşu sırasında olanların ehemmiyetini düşürüyor gibi görünebilir. Filozof Friedrich Nietzsche yazılarında dini tam da bu sebepten ötürü eleştirir. Nietzsche için din, bu dünyaya daha üstün, aşkın bir dünya adına kara çalma girişimidir. Ancak, ölümden sonraki yaşamlar yalnızca geçici yaşamları küçültmekle kalmaz, onlar bu yaşamlara önem kazandırır. Onlar, bu yaşamlara başarı ve fiyasko olabilme imkânı sunar ve bu da o yaşamları yaşayanları için anlamlı kılar.

Bizim aradığımız *daha fazlas*ına başka yollarla da sahip olunabilir. Sözgelimi, kişinin yaşamının bir sanat eseri olması mümkündür. Bu, kişiye anlamlı olabilecek güzelliği verebilirmiş gibi görünür. Kişinin yaşamı, anlaşılır bir başı, ortası ve sonu olan romana benzetilebilir ve sona erdiğinde romanın bu unsurlarını bir araya toplayan dört başı mamur bir bütün olarak düşünülebilir. Veya bütünün bireysel unsurlara odaklanıldığında görülemeyecek bir ışık ve dengeye sahip olduğu varsayıldığında, yaşam her bir konusunun diğerleriyle, renkler ve notalar gibi, ilişkilendiği bir müziğe ya da resme benzetilebilir. Ölümden sonraki yaşama adanmış ha-

yatlar yerine, burada yaşam kendi önemini başka bir şeyle ilişkisinde değil kendi içinde arar. Buna rağmen, bu yaşamın önemi yalnızca onu yaşayan tarafından erişilebilirdir.

Ölüm, yaşama anlamlılık kazandıran, ona o aradığımız *daha fazla*sını katan bu iki uğraşıyı da hüsrana uğratır. Elbette ölümden sonraki yaşam konusunda, böyle bir yaşamın mümkün olmadığını tartışmadık. Kişi bunu nasıl tartışabilir ki? Yalnızca ölümü yaşamın sonuna aldık ve böyle yapmanın ne anlama geldiğini sorduk. Bu yüzden, ölümden sonra yaşamın imkânı bir kenara bırakılmış oldu. Dolayısıyla, daha yakın bir estetik seçenek engellenmiş oldu. Gördüğümüz gibi, ölüm yaşama bir bütünlük kazandırmaz. O bir hedefi gerçekleştirmez; sadece vuku bulur. Dahası, kişinin yaşamını bir sanat eserine dönüştürme çabası ölümün işleyişiyle çatışır. Ölümün, yaşamın zincirlerini bir araya getiremediğini gördük. O, onları sadece keser. O zaman birinin umabileceği en iyi şey bitmemiş bir sanat eserinin oluşmasıdır. Hemen hemen her yaşamın sonunda, boyanmamış renkler ve çalınmamış notalar olacaktır, bunlar bütünlüklü bir şekilde gözden geçirilmemiş temalardır. Bütünün güzelliği kayıplara karışacaktır.

Bazıları şöyle karşı çıkabilir: Bir yaşamın bir anlama sahip olduğunu varsaymak için başka yollar da vardır. Örneğin, yaşam başkalarının iyiliğine adanabilir. Burada üzerinde durduğum yaşama biçimlerinin ikisi de hayata kendi bakış açılarından bakar. Her ikisi de bir yaşamı bağlamından soyutlayarak yargılar. Belki de yaşamın anlamlılığını farklı bir biçimde düşünmeliyiz. Bu yaşamın kendisiyle olan ilişkisindeki anlamlılığı değil, onun dünyaya ve özellikle de bu dünya üzerinde yaşayan diğerlerine katkısındaki anlamlılığıdır. Belki de bir yaşamın önemini aramanın ilk iki yolu çok fazla kendine dönük ve benmerkezcidir.

İnsan yaşamlarının böyle de anlam kazanabileceğini inkâr etmek istemiyorum. Buradaki amacım, ölümün bizim yaşamımızın anlama sahip olma imkânını bertaraf etiğini söylemek değil. Bunun yerine, ölümün neden yaşamlarımıza bir anlamsızlık aurası kattığına işaret etmek istiyorum. Bunun için, ölümün, kişinin başkalarının yaşamına katkı yaparak anlam devşirmesine gölge düşürdüğünü iki şekilde anlayabiliriz. Birincisi, bizzat diğerleriyle ilgilidir. Az önce daha karanlık olan ölümün üç temasının özetinde de yaptığımız gibi, eğer ölüm yaşamı olumsal ve anlamsız kılıyorsa, o zaman başka yaşamlara katkı yapma arzusu eninde sonunda beyhudedir. Başkalarının yaşamları artık benimkinden daha önemli değildir. Onların yaşamlarına katkıda bulunmak minör bir rahatlama teklifinden başka bir şey değildir. Bu, batan bir gemide başka bir yolcuyla yemek paylaşmaya benzer. Bu ince bir jest olabilir ama durumu daha az vahim hâle getirmez.

Bunu daha açık bir şekilde anlamak için durumu tersine çevirebiliriz. Benim, kendi hayatımı, yukarıda tanımladığım şekilde ölümün ışığında algıladığımı varsayalım. Yaşamımı, beni her an takip eden ve ortaya çıkışı yalnızca inşa ettiğim her şeyi mahvetmeye yarayacak olan bir kaçınılmaz tarafından sona erecek bir şey gibi alıyorum. Diğerleri benim bu durumumu iyileştirmek için ne katkı yapabilir ki? Buradaki sorun benim başkaları tarafından sağlanabilecek bir şeyden yoksun olmam değil. Sorun, benim öleceğim gerçeğidir. Ve hiç kimse ölümü benden alamayacağına göre, hiç kimse benim yaşamıma derin bir şekilde katkıda bulunamaz.

Hayatı diğerlerine katkı yapmak için yaşamaya girişmeye ölümün gölge düşürebileceği başka bir yolsa, diğerlerinden çok kişinin kendisiyle ilgilidir. Birinin anlamının *yalnızca* başkalarının hayatının güzelleştirilmesinden devşirilmesi zordur. Yaşamlarımızın bir anlamda kendi koşullarında bir anla-

mı varmış gibi hissetmek isteriz. Az önce incelediğimiz ilk iki yolu –ölümden sonraki ve artistik yaşamlar– çekici kılan da budur. Anlamlılık yaratmanın bu yollarını fazlaca ben-merkezci bulmuş olsak bile (böyle olduğunu tartışmamış olsak da), bu yollar yaşamlarımızın şekli hakkında nasıl düşündüğümüze dair merkezî bir şeyleri yansıtır. Yaşamlarımızın önemini başka yaşamlara yaptığımız katkı üzerinden düşünmek istememiz için bencil ya da mağrur olmamız gerekmez. Başka bir şekilde söyleyecek olursak, pek çoğumuz yaşamlarımızın anlamını başkası hesabına düşünmek istemeyiz. Yaşamlarımız, salt başka bir yaşamı iyileştirmek için kullanılacak bir araç değildir. Bu, kendimizi başkalarının önünde ya da onların üstünde düşünmeliyiz anlamına gelmez. Kendimizi bal gibi de başkalarıyla *yan yana* düşünebiliriz. Anlam arayanlar içinde onlardan bir tanesiyizdir. Kendi yaşamlarımızın anlamlılığı diğerlerininkinden daha fazla önemli değildir ama aynı zamanda daha az da değildir.

Yaşamlarımızı sırf diğerlerine yaptığımız katkı üzerinden tanımlarsak, o zaman anlamlılığın bu yönünü kaçırmış oluruz. Bu yönü önemli görmeyen kimseler olabilir ama bunların sayıca kayda değer olduklarından şüpheliyim. Ve bu azınlığın içinde de muhtemelen hâlâ ölümden sonraki yaşama ya da yapıp ettiklerinin artistik kalitesine inanmayan çok daha küçük bir azınlık vardır. Ancak, eğer bu yön önemliyse, o zaman ölümün önümüze getirdiği aynı anlamlılık problemiyle karşı karşıya gelmemiz gerekir. Ölümün önünde kendi koşullarında anlamlı olabilecek bir yaşam inşa etmeye çağrıldık ve bu yüzden ölümlü yaşamlarımıza bir mana vermekte ilerleyemedik.

Açık açık söylemek gerekirse, ölümlü yaşamın önemini, onun başkalarına olan katkısı açısından karakterize edenlerin karşı karşıya kaldığı çifte problem şudur: Eğer diğerleri de

ölümlüyse gerçek katkı diye bir şey var olamaz; olsa bile, bu, kişinin yaşamının, başkalarına katkı yapmak şöyle dursun nasıl önem kazanacağı hakkındaki sorunu çözemez.

O zaman ölüm konusunun neden çoğunlukla imtina ile karşılandığını anlayabiliriz. Bu, kim olduğumuz ve kendimizi nasıl düşündüğümüze dair anlayışımızın özü için bir tehdit sunar. Ölümle karşılaştığımızda, çoğumuz, Heidegger'in de söylediği gibi, ondan kaçma tavrındayızdır. Özellikle de Heidegger'in *Angst* adını verdiği ölüm karşısında deneyimlediğimiz o elemden kaçarız. Elem, Heidegger'in "imkânsızlığımızın imkânı" adını verdiği şeyle karşılaştığımızda ortaya çıkar. Bu, benim hükümsüzlüğüme, deneyimimin sonunun geleceğine, bunun ne zaman ve nasıl olacağına dair çok az kontrolümün olduğuna ve olup olmayacağı konusunda hiçbir kontörlümün olmadığına dair farkındalığıma eşlik eden anlamdır. Burada Heidegger'in fikrini biraz esnettim. Elemi bize duyumsatan yalnızca ölümün kendisi değil, aynı zamanda ondan süzülen anlamsızlıktır.

Ölümle ve ondan hissettiğimiz elemle karşılaşmamayı tercih ederiz. Bu yüzden, ölümün farkındalığını zor durumlara saklayan yaşama biçimlerini tercih ederiz. Biz insanlar ölümlüğümüzün farkında olan yaratıklar olsak da genellikle böyle değilmiş gibi yaşarız. Roma imparatoru ve Stoacı filozof Marcus Aurelius, öteki antik filozoflar gibi, gündelik işleri daha münasip bir şekilde halledebilmek için ölümü hep gözünün önünde tutmaya uğraştı. Aurelius'un ölüme olan yaklaşımına daha sonra döneceğiz, ama şimdilik şunun ayırdına varmalıyız: Pek çok antik filozof için, eğer insan yaraşır bir hayat sürmek istiyorsa, o zaman kendisinin temel unsuru olarak ölüm gerçeği ile boğuşmak zorundadır. Ne olursa olsun, yaraşır bir hayat bir yanılsamanın pençesindeki biri tarafından yaşanamaz.

Tabii ki Aurelius'un çağdaşlarının çoğu, tıpkı bizim gibi, ölümlülüğümüzü yaşama dâhil etmeye çabalamaz. Aksine onu ayrıştırmaya çalışırız. Bunun yapmanın pek çok yoluna sahibiz. Çoğunlukla ölümü göz ardı ederiz. Ölüm asla gelmeyecekmiş gibi geleceği planlarız. Ölüme dair farkındalığı yalnızca bir tehditle karşılaştığında ortaya çıkan diğer hayvanlar gibi hareket ederiz. Bir anlamda öleceğimizi biliriz. Ölümümüzün bizim sonumuz olacağını, onun bir başarı ya da hedef olmadığını ve onun kaçınılmaz ve belirsiz olduğunu biliriz. Ve yine de bu bilgi altında sanki bizimle hiçbir alakası yokmuşçasına ezilip büzülürüz. Ölüm, geldiğinde, temel bir imkânlılıktan ziyade, her zaman bir şok, dışarıdan bir darbedir. Ölüme, –yani başkalarının ölümüne– o başkalarının kim olduğu hakkında bir şey olmaktan ziyade onların başına gelmiş bir şeymiş gibi tepki veririz. Eğer ölümü kim olduğumuz hakkında bir şey olarak görmüş olsaydık, kendimizi de eşit bir biçimde ölümlü olarak görebilirdik. Çoğumuz için, en azından çoğu zaman, bu katlanması çok güç bir şeydir.

Ölümü göz ardı etmediğimizde de onun etkisini azaltmak için uğraşırız. Önceki sayfalarda tartıştığımız dinî geleneklerden herhangi biri haklıysa, o zaman ölümün etkisi kesinkes gizlenir, çünkü gerçekten ölmeyiz. Bedenlerimiz yiter ve parçalanır ama esas benliklerimiz mahfuz kalır. Ruhlarımızı ve bir anlamda deneyimimizi, kim olduğumuzun *kim-liğ*ini kaybetmeyiz. Bu gelenekler haklı olsa da olmasa da onlara olan inanç, ölümün kışkırttığı elemle araya mesafe koymak için yeterlidir. Bu, imanın güçlerinden biridir. İman, öğretilerinin nihai kanıtının yokluğu ya da aksi kanıtlandığında bile, kişinin din tarafından sağlanan rahatlığı kucaklamasına olanak tanır.

Ölüm tehdidine karşı bu savunmalarda elbette bazı zayıflıklar bulunur. Yaşamlarımızın büyük bölümünde ölümü göz ardı edebiliriz ama onun kanıtı etrafımızdaki her şeyde mevcuttur. Kafalarımızı kuma gömsek bile, o bizi kovalamayı bırakmaz. Kafalarımızı kuma gömmenin pek çok yolu olduğu gerçeğinin kendisi, ölümün her yere sirayet ettiğinin kanıtıdır. Ve günün sonunda bir iman nesnesi olduğundan, din de kendisine inananlara her şeyin iyi olacağının garantisini veremez. İman, ölüme bir açılım sağlayan şüpheyle mücadele eder. İnanç ölümü iter ama şüphe ölümün inancı geri itmesine önayak olur.

Öyle görünüyor ki, son tahlilde ölümün ve ölümün kışkırttığı elemin hayatlarımızda oynadığı temel rol için yalnızca iki çare vardır. İnsan olmak ölümden haberdar olmak olduğundan, daha az bilinçli, daha az haberdar bir duruma intikal etmeyi umabiliriz. İnsandan başka bir şeye, daha düşük bilişsel kapasiteli bir şeye dönüşmek ölümü orada değilmişçesine yaşamamıza olanak tanır. Bu, bizi ölümün yaşamlarımız *üzerinde*ki etkisinden olmasa da *içinde*ki iktidarından kurtarabilir. Ölüm üzerine düşünmüş olanların pek azı bu imkâna kucak açmıştır. Bu durum muhtemelen çoğumuz için insandan başka bir şeye dönüşmenin katlanılmaz olmasındandır. Pek çoğumuz bu başka *öteki* şeyi *daha az* bir şey olarak düşünürüz. Daha az bilinçli bir varoluşa sahip olmanın evrimsel skalada bir veya iki basamak aşağı düşmek olduğunu düşünürüz. İki sebepten dolayı burada bu şekilde konuşmaktan kaçındım. Birincisi, teknik olarak bir evrimsel skala yok. Belli bir çevrede uyumlu olan başka bir tanesinde uyumsuz olabilir. Bu yüzden, bir durumda evrimsel ilerleme olarak görülen şey çevresel faktörler değiştirildiğinde çok farklı görünebilir. Kısmen bundan ötürü, ikincisi, öteki hakkında daha düşük

olarak konuşmak insan olmayan hayvanlara karşı gereksiz bir saygısızlığı ima ediyormuş gibi görünür. Yakın dönemde vejetaryen olduğumdan, böyle bir saygısızlığa başvurmam benim için nahoş kaçar. Ne var ki, tam bir insan bilinçliliğiyle bir insandan başka bir şeye dönüşme beklentisi, sadece pek azımız tarafından ölümlülüğümüze dair farkındalığımızın yatıştırıcısı olarak onaylanır.

Diğer çare, ölümün farkındalığı için bir çare olamaz. O, ölümün kendisi için bir çaredir. Eğer ölümsüz olsaydık, eğer ölmeseydik, o zaman yaşamlarımızı kovalayan ölüm hakkındaki her şey aniden gözden kaybolabilirdi. Deneyimimizin sonu hakkında endişelenmemize gerek kalmazdı, çünkü deneyimimiz hiçbir zaman sona ermezdi. Yaşamın sonundaki olgunlaşma ve bütünlük problemleri hiç ortaya çıkmayabilirdi. Ölüm kaçılamaz ve belirsiz olmaktan çıkardı, çünkü kendisi var olmazdı. Ve bu yüzden, ölüme eşlik eden anlamsızlık problemleri bizim için herhangi bir sorun teşkil etmezdi. Ölümden haberdar olmama imkânına karşın, ölümsüzlük hakkında düşünmüş pek çok kişi vardır. Ya da en azından, göreceğimiz üzere, bu kişiler ölümsüzlük hakkında düşünmeyi denemişlerdir. Hiç şüphe yok ki, ölümsüzlük ölüm sorununa çare olabilir. Peki, ölümsüzlük yaşamlarımıza anlam kazandırabilir mi? Ölüm olmadan durumumuz daha mı iyi olurdu? Ölüm sorunu ve onun getirdiği sorunlar boyunca düşünmede, görüşlerimizi ölümle ölümsüzlüğü karşılaştırarak keskinleştirebiliriz. Ölümsüz bir yaşamın bizim payımıza düşen ölümlü yaşamlardan nasıl farklılaşabileceğini sorabiliriz ya da en azından sormayı deneyebiliriz. Böyle yaparak, ölümü ve onun yaşamımızda oynadığı rolü başka bir açıdan ele alabiliriz. Belki de bu diğer açı sonunda her birimizin gerçekten öleceği gerçeğine karşı koymak için kullanabileceğimiz başka sezgiler kazandıracaktır bize.

2 ÖLÜM VE ÖLÜMSÜZLÜK

"Ölümsüz" isimli kısa hikâyesinde Arjantinli yazar Jorge Luis Borges, Joseph Cartaphilus'un öyküsünü anlatır. Daha doğrusu, Borges yalnızca sahneyi kurmaktan biraz fazlasını yaparken, Cartaphilus kendi öyküsünü anlatır. Cartaphilus antik Thebes'teki yaşamı ve Mısır'daki "insanı ölümden arındıran" ırmağı arayan bir adamla yollarının kesişmesini betimler. Daha sonra adam ölür ama Cartaphilus, görkemli Ölümsüzler Kenti'nin uzak köşesindeki bu ırmağı kendisi aramaya karar verir. Bir grup adamı ırmağı bulmak üzere hizmetine almıştır, ancak adamlar Cartaphilus'a karşı ayaklanır ve Cartaphilus kaçmak zorunda kalır. Bir gece uyur ama uyandığında elleri bağlıdır ve müthiş bir susuzluk çekmektedir. Hemen altında küçük bir tuzlu su birikintisi görür ve kendisini suyun içine atar. Susuzluğu diner ama çok zayıf düştüğü için hareket edemez. Günler geçer ama kaç gün olduğunu bilmez.

Bu arada, *mağara adamları* (*troglodytes*) olarak andığı canlılar tarafından etrafı sarılmıştır: "İblisleri bir çırpıda yiyip tüketen" buruşuk, kambur adamlar. Cartaphilus'a yardım etmek yerine onun hayatta kalma mücadelesini seyrederler. Sonunda Cartaphilus kendisini kurtarır ve Ölümsüzler Kenti'ne doğru yola koyulur. Varoşlarında görkemli kentin yattığı

umuduyla mağara adamlarının muhitinde gezinip durur. Ancak, bunun yerine harabeden hallice devasa bir labirent bulur. *Odysseia*'daki Ulysses'in köpeğinden yola çıkarak Argos adını verdiği mağara adamlarından birisi, gezintisi sırasında Cartaphilus'u takip eder. Günün birinde mağara adamı konuşur ve Cartaphilus'a köpek Argos karakterini anlatır. Cartaphilus mağara adamına *Odysseia* hakkında ne bildiğini sorar, mağara adamı onu kendisinin yarattığını söyler. Cartaphilus'un Argos'u aslında Homeros'tur.

Mağara adamları ölümsüzdür ve Ölümsüzler Kenti, Cartaphilus'un gezinip durduğu harabelerden başka bir şey değildir. Kentin altındaki ırmaktan su içer ve şimdi Cartaphilus da ölümsüzdür. Daha sonraki yıllarda serüvenlerini kayda geçirir ve dahası bu kayıt hakkında yaşadığı kafa karışıklığının ve belirsizliğinin de kaydını tutar. Hikâye, bu kayda olduğu kadar anlatıcının sözün ölümsüzlüğü olarak bu kaydı savunuşuna da gölge düşüren bir son sözle sona erer.

Ancak, burada bizim için özellikle çarpıcı olan Cartaphilus'un mağara adamlarını ve Ölümsüzler Kenti'ni anlatışıdır. Gezinip durduğu o labirentin görkemli kentin yerini aldığını yazar. Ölümsüzler Kenti yerle bir olmuş ve yerini, dinin bir parodisi olan ve ölümlülerin Tanrı'ya atfettiği rasyonelliğe karşın dinin sözlerinin akıldışılığını yansıtan labirente bırakmıştır. Dahası, labirent Ölümsüzler tarafından yapılan son büyük projedir: Yapıp ettikleri her şeyin beyhude olduğunun ayırdına varan Ölümsüzler için bu proje onların tamamen düşüncede, salt tefekkürde yaşamaya adanmaya başladıkları dönemi temsil eder. Yapılarını göğe dikmişler, sonra da onu unutup mağaralarda yaşamışlardır.

Ölümsüzler için neden bütün yapıp etmeleri beyhudedir peki? Var olmak için sonsuz zamanları olduğundan her şey kendi arzusuyla olacaktır. Ölümsüz bir varlığın nihai olarak

yapabileceği bir şey yoktur ve esasında yapamayacağı da bir şey yoktur. Cartaphilus şöyle yazar: "Homeros *Odysseia*'yı yazdı; sonsuz durumlar, değişimler ve sonsuz bir zaman aralığı varsayarsak, *Odysseia* en azından bir kez olsun yazılması imkânsız olan bir şey olurdu." Eğer kişi sonsuza kadar yaşayacaksa, sözün gerçek anlamıyla her şey için zamanı olacaktır.

Bu, bize Ölümsüzler'in neden fiziksel dünya yerine saf düşüncede yaşamayı seçtiklerini anlatır. Gördüğümüz gibi, ölümlü varlıklar için yaşam endişe vericidir. Olan kırılgandır. Olmayabilirdi. Ya da biz onu tecrübe edemeden olabilirdi. Başka bir yerde veya yaşamlarımızda önce ya da sonra olabilirdi. Yaşamlarımızın hem iyi hem de kötü olayları ölümsüzlerin ihtiyaç duymadığı bir aciliyet taşır. Bir Ölümsüz herhangi bir şeyi kaçırmak hakkında endişelenmez. Onun deneyimleneceği bir zaman vardır. Esasında, onun tekrar tekrar sınırsız bir şekilde deneyimleneceği bir zaman vardır. Biz ölenler için, varoluşumuzun her anının bir yekpareliği vardır. Bunun aksine, Ölümsüzler için yalnızca tekrar vardır. Cartaphilus bunu şöyle açıklar: "Öte yandan, Ölümsüzler arasında her eylem (ve her düşünce), görünür bir başlangıcı olmaksızın geçmişte onu önceleyen şeylerin bir yankısı veya başkalarının gelecekte baş döndürücü derecede tekrar edeceğinin inançlı malumatıdır."

Bu yüzden, fiziksel dünya onları ilgilendirmez. Onu hiç görmemiş olsalar bile, göreceklerdir. Uğruna çaba harcanacak hiçbir şey yoktur, hiçbir eylem anlamlı değildir. Dünya kendisini açar, iyi kötüye kötü de iyiye dönüşüp durur. En uzaktan bakıldığında iyiyi kötüden ayıracak çok az şey vardır. Bu sebepten, Ölümsüzler bu dünyada bir şey başarmak için uğraşmaktansa, salt spekülasyonun dünyasına geçmeyi yeğlerler. Birisi, yeterli zaman verildiğinde salt spekülasyonun da tekrara düşebileceğini gösterebilir. Benim buradaki yorumsal

şüphem salt spekülasyonun spekülasyon faaliyeti oluşu değil eylemden el ayak çekme oluşudur. Kişi bir düşünür olarak değil bir izleyici olarak spekülasyon yapar. Önünde cereyan eden gösteriyi izler ama usulle ilgilenmez.

O zaman labirent neden üstü kapalı bir din eleştirisine sahipti? Ölümsüzler neden akıl dışılığın bir abidesiyle dinin bir parodisine başvurdular? Pek çok din için, iyi ile kötü arasında ayrımlar vardır. Ölümlülük yaşamlarımızdaki olaylara bir anlam sunar ve ahlak o anlamı yönlendirmemizi sağlar. Eğer kişi sınırlı bir zaman aralığında yaşarsa, o zaman kişinin nasıl yaşayıp nasıl eylediği önem kazanır. Bu, dinin teşvikidir: Bu yaşamı doğru bir şekilde önemli kılmak. Bu, birinci bölümde söylediklerimizle çelişmez: Din ölümsüzlük bahşetmeye çalışır. Ölümü atlatsanız bile dünyadaki yaşamın bitişinden ya da tartıştığımız Budizm yaklaşımında olduğu gibi, dünyadaki hususi yaşamımızın bitişinden kurtulamazsınız. Her yaşam bir sonraki yaşam için bir sınavdır. Bu, anlamı ve önemi bu yaşamda konumlandırır. Bu minvalde, din buna iki anlamda da sahiptir: Bir sonraki yaşama başlangıç olarak bu yaşamın anlamı vardır, aynı zamanda kişinin süregiden varoluşunun ölümsüzlüğü de bir anlama sahiptir.

Ölümsüzler için yaşamda böyle bir anlam ve önem yoktur; çünkü onların ölümsüzlüğü tam burada, bu yaşamdadır. Bu yaşam bir sınav ya da hazırlık değildir. Her şey orada olup biter. Ve sınırlar olmadan bu yaşam dinin kendisinde bulduğu anlama tutunamaz. Sonuç olarak, böyle bir durumda evren ölümlü yaşamın bir dinine olduğundan daha az rasyonel görünür. İkincisinde bulunan anlam sonrakinde mevcut değildir. Anlam olmadan ölümsüz yaşam irrasyoneldir. O vakit, böyle bir evreni tasarlayan tanrılar, her şeyin yerli yerinde olduğu bir evren yaratmaya değil, önemi veya anlamı olmayan bir evren yaratmaya meyletmişlerdir. Kişi bu evrende

amaçsızca, belli bir yere bağlanmayan ve mütemadiyen kesişen yollarda gezinip durur. Bunu, hiçbir yere çıkmayan bir labirent inşa ederek anlatmaktan daha iyi bir yol olabilir mi?

Borges'in hikâyesinden çıkarılabilecek pek çok şey var, ben burada yalnızca hızlı bir yorum parıltısı önerdim. En azından yapabileceğimiz en iyi şekilde ölümsüzlük fikri hakkında düşüneceksek, burada yalıttığımız parçalarla biraz daha sistematik bir şekilde uğraşmalıyız. Tabii ki ölümsüzlük hakkında düşünmek zordur. Bu, ister istemez spekülatif olacaktır. Kitabın ilk bölümündeki fikirlere bakıldığında, bunun neden böyle olduğunu görmek zor değil. Eğer tartıştığım gibi ölüm insan yaşamının temel gerçeğiyse, o zaman o yaşamı tahayyül etmek zordur. Bu anlamda, ölümsüz bir yaşam artık bir insan yaşamı değildir. Borges, Ölümsüzleri mağara adamları olarak tanımlarken bu fikri yansıtır.

Ne var ki, ölümlülük gerçeğinin yanı sıra ölümle karşılaşmanın zorluğunu da gördük. Bu, geçiciliğinin farkında olan insana belli bir ağırlık yükler. Ölmemeyi arzularız. Fakat ölmeme arzusu ölümsüzlük arzusuyla tamı tamına aynı şey olmayabilir. Farkı anlamak için ölümsüzlüğü daha dikkatli bir şekilde araştırmalıyız.

Belki de başlamak için en iyi yer insanın ölümle ilişkilenmesindeki temel karaktere dönmek olacaktır. İnsan yalnızca ölen varlık değildir: Er ya da geç bütün organizmalar bunu yapar. Biz öleceğimizi bilen ve eli kulağında bir tehlike içinde olmadığımızda bile bunu hayatımız boyunca bilen varlıklarız. Belki diğer varlıklar da biliyordur ama biz kesinkes biliyoruz. Eğer bu karakteristiği alıp ölümsüzlüğe uygulamaya kalkarsak, ölümsüzlüğü hem ölümsüzlüğün bilinciyle hem de onsuz soruşturabiliriz. Diğer bir deyişle, en az iki şekilde insanları ölümsüz olarak tahayyül edebiliriz. Birincisi, kendi ölümsüzlüğünün farkında olmayan insanları tahayyül edebi-

lir ya da en azından etmeyi deneyebiliriz. Sonra da ölümsüzlüğü onun farkında olarak tahayyül edebiliriz.

Joseph Cartaphilus için, ölümden bihaber olmanın kendisi bir çeşit ölümsüzlüktür. Ancak, bu kişinin farkında olduğu ölümsüzlükten farklıdır. "Ölümsüz olmak, insan hariç, olağandır; bütün varlıklar ölümsüzdür, çünkü ölümlerinden habersizdirler, kutsal, korkunç ve kavranamaz olan kişinin ölümsüz olduğunu bilmesidir." Önce bu ölümsüzlüğü ondan haberdar olmadığımızı varsayarak ele alalım. Burada Cartaphilus, kişinin ölümsüzlüğünden haberdar olmadığı durumdaki ölümsüzlük hakkında konuşuyor ve *bunu* ölümsüzlüğe eşitliyor. Bu eşitlik nedir? Bu görüşe göre, ölüm bizi yalnızca ondan haberdar olduğumuzda etkisi altına alır. Bu, tabii ki gerçekten ölmek için ölümümüzden haberdar olmamız gerektiği manasına gelmez. Aksine, bu, eğer öleceğimiz gerçeğinden bihabersek, ölüm kim olduğumuzun bir parçası olamaz manasına gelir. Bu anlamda, böyle bir farkındalık olmadan ölümlü varlıklar olamazdık: Ölümün kendisi için önemli bir gerçek teşkil ettiği varlıklar olamazdık. Alternatif olarak, eğer ölüm bizim hakkımızda temel bir gerçekse, bu tamı tamına o farkındalıktan dolayıdır.

Hayvanların böyle bir farkındalığa sahip olmadıklarından ötürü ölümsüz olduğunu söylemek bunu biraz esnetmek olsa da, onların en azından bir anlamda ölümlü olmadıklarını söyleyebiliriz. Hayvanlar ölür, fakat bu ölüş onların kim ya da ne olduklarını şekillendiren bir gerçek değildir.

İnsan ölümsüzlüğünü bu şekilde bir farkındalık olmadan düşünebilir miyiz? Eğer ölümsüz ve bu ölümsüzlükten haberdar olmadıklarını varsayarsak, insanları da ölümlü olmayan olarak düşünebileceğimiz bir yol olabilir mi? Bu analojiyi çok hızlı kurabileceğimizi sanmıyorum. Eğer ölümümüzün farkındalığı bizim için temel bir gerçekse, o zaman bu far-

kındalık olmadan neye benzeyebileceğimizi düşünmek çok zordur. Yitimimizin bilinçliliğini kaybedersek, insanlığımıza dair önemli bir şeyler kayıplara karışırdı. Bu, ölümsüzlüğümüzden haberdar olmadan insan ölümsüzlüğünü tahayyül edemeyeceğimiz anlamına mı geliyor? Ve bu, artık bir insan durumu olmaktan çıkar mı?

Bunun muhtemelen doğru ya da doğruya yakın olduğundan şüpheliyim. Bunu şöyle düşünebiliriz. Daha önce gördüğümüz gibi, ölüme önem kazandıran şeylerin birazı insanların yaşamlarını gelecek üzerine kurmalarıdır. Planlar yapılır, taahhütler verilir, ilişkiler geliştirilir; hepsi de bunların gelecekteki açılım ve gelişimlerine dikilmiş bir gözle yapılır. Ölümsüzlüğümüzün bilinçliliği, bu planlara, taahhütlere ve ilişkilere belli bir kırılganlık kazandırır. Bu onlara katılmadığımız anlamına gelmez ama onlara ölüm tarafından kovalanan varlıklar olarak katıldığımız anlamına gelir. Şimdi ölümsüzlükle ilgili bir durum hayal edelim. Hâlâ geleceğimizi planlamaya uğraşırız ama bu gelecek artık aynı görünmez. Ölümün getirdiği kırılganlık tarafından bulanıklaştırılmazlar ya da zamanın sınırlılığıyla işaretlendikleri bilgisiyle ilişkili bir aciliyete sahip olmazlardı. Bu parametreleri düşünmemize gerek kalmadan uğraşlarımıza iştirak edebilirdik.

Eğer hepsi buysa, o zaman az önce son paragrafta tanımladığımız gibi, ölümlü olmayabilirdik. Ölümsüzlük yaşamlarımızda yer almazdı. Fakat bunların hepsinin nasıl olabileceğini görmek zordur. Şu an yaptığımız gibi geleceğimizi planlamak o geleceğin şekline dair bir anlama sahip olmamızı gerektirir. Geniş bir anlamda, onun neye benzeyeceğini biliriz ya da en azından bildiğimizi sanırız. Bu, geleceği tahmin edebileceğimiz manasına gelmez. Ancak hakkında söyleyebileceğimiz belli şeyler vardır. On sekizinci yüzyıl filozofu David Hume, nedensel ilişkiler olarak görülen şeylerin olmaya

devam edeceği inancına dayanarak insanların geleceğin geçmişe benzeyeceğini varsaydığını söyler. Eğer maddi cisimler yer çekimi kuvveti sayesinde bir arada duruyorsa, bu yakın gelecekte aniden sona ermeyecektir.

Ölümsüzlük bu anlamda nedenselliğe benzer. Dünyamızın nedensel ilişkileri gibi görünen şeylerin var olmaya devam edeceğini varsaydığımız gibi, eğer ölümsüz olsaydık, gelecek, bir son olmadan açılmaya devam edecekmiş gibi davranırdık. Ölümsüz bir varlığın yapacağı şekilde gelecek planları yapardık. Geleceğin *devam edeceği* gerçeğinin ışığında planlarımızı, taahhütlerimizi ve ilişkilerimizi şekillendirirdik. Ve bu, ölümsüzlüğün farkında olmaktan başka ne olabilir?

Burada üstünde ısrarcı olduğum nokta, ölümün farkındalığının insanların desteksiz bir farkındalığı olmadığıdır. Bunu birinci bölümde gördük. Onun hayaleti yaşam biçimimizin içinden doğar ve verdiğimiz taahhütlerin peşindedir. Eğer insanlar geleceklerini planlayamıyor olsaydı, ölüm şimdi olduğundan çok daha farklı bir rol oynayabilirdi. Bu ölümsüzlükle olurdu. İnsanların yaptığı gibi geleceği planlamak, en azından çok geniş bir çerçevede geleceğin neye benzeyebileceğine dair bir anlayış gerektirir. O zaman insanların yaptığı gibi kendilerini geleceğe göre konumlandıran varlıkların geleceğin sona erip ermeyeceğinden haberdar olması kaçınılmaz görünüyor. Ya ölümlülüğümüzden haberdarızdır ya da ölümsüzlüğümüzden.

Bu konu en azından iki doğrultuda zorlanabilir. Birincisi, bizim yaptığımız şekilde insan dışı varlıkların geleceği planlayıp planlamadığı ve bu yüzden muhtemelen ölümlerinden haberdar olup olmadıkları sorgulanabilir, ya da üzerinde durduğumuz imgesel örnekte olduğu gibi ölümsüzlüklerinden haberdar olup olmadıkları sorulabilir. Bunun mümkün olduğunu reddetmek istemiyorum. Bana öyle geliyor ki, evrim,

kendi geleceklerine dair bilinçli bir meşguliyete ve dolayısıyla belli bir ölüm farkındalığına sahip olan varlıklar olduğunu pekâlâ ortaya çıkarabilir. Şempanzeler ve belki yunuslar bu kategoriye girebilir. Ölüm hakkında insanların diğer tüm varlıklardan farklı olduğunu göstermek benim amacım değil. Benim ilgilendiğim şey, bizim, insanın, ölümle ilişkisidir. Böyle bir farkındalığa sahip başka hayvanların da olduğu ortaya çıkarılırsa, bu bizim diğer hayvanlarla daha köklü bir ortaklığımız olduğunu belirginleştirir.

Bu konuyu zorlamanın diğer bir yolu da, şu an yaptığımız gibi, eğer insanlar geleceği planlayamasaydı ne olurdu diye sormaktır. Bunun, izlemesi daha az ilginç bir rota olduğuna inanıyorum. Bunu yapabilmek için, insanları, ölümle veya ölümsüzlükle ya da bağlılıklarının geleceğine dair bir ilişki içinde değillermiş gibi tahayyül etmemiz gerekir. Böyle varlıkların artık bizimle pek bir ortak noktası yoktur. Onların yaşamlarının ölümsüzlük koşullarında neye benzeyebileceklerini sorabiliriz, ama bu, ölümle ilişkimizi, bir *insan*ın ölümle ilişkisini düşünmemize yardımcı olmaz. Varlıkların ne kadar çeşitli olabileceği göz önüne alındığında, onların yaşamını ilk elden tahayyül etmekte ne kadar ileri gidebileceğimiz bile açık değildir.

O zaman kendimizi yalnızca bir gerçek hayalî seçenekle baş başa buluruz: İnsanları hem ölümsüz hem de ölümsüzlüklerinden haberdar olarak ele almak. Bu durumda, tıpkı şimdi olduğu gibi, olduğumuz gibi olmanın ne demek olduğunu sormaya ihtiyaç duyarız; ama temel bir değişiklikle: Ölmeyeceğiz. Elbette ölmeyişimiz bizim hakkımızdaki pek çok şeyi değiştirmez. Ancak, sormak istediğimiz şey, yalnızca ölümsüzlük temelinde, bizim için ve bizim hakkımızda olan şeylerin nasıl değişeceğidir. Ölümsüzlüğün üzerimizde ne gibi bir etkisi olduğunu sormak isteriz. Bunu yapmak için de

kendimizi olduğumuz gibi alıp ona tek bir değişiklik uygular ve bu değişikliğin bizi nasıl dönüştürdüğünü sorgularız. O zaman ölümsüzlük bir denkleme ekleyebileceğimiz bir değişken gibidir, burada denklem kendimizizdir. Bu değeri denklemdeki x'in yerini koyarız ve denkleme ne olduğunu anlarız.

Bunu yaparken, muhtemelen ölümsüzlük ve sık sık *ebediyet* olarak değinilen şey arasında bir ayrım yapmalıyız. Bazen iki terim aynı anlamda kullanılır, ama her zaman değil. Farklı kullanıldıklarında, ölümsüzlük zamanın boyunda ve genişliğinde yaşamak ele alınırken, ebediyet zamanın dışına çıkmak olarak anlaşılır. Eğer biri ölümsüzse, o kişi her daim canlıdır. Ebediyette var olmaksa, hiç olmazsa bir süreliğine zamana bağışık olmaktır. Bu anlamda, buradaki sorunumuz ebediyetle değil, ölümsüzlükle ilgilidir. Ebediyet, tıpkı zamanın dışındaymış gibi görünen ebedi anlara sahip olmaktaki gibi, ölümlü ya da ölümsüz olan kişilerin başına gelebilir. Ve eğer ebediyeti ölümden sonraki yaşam açısından düşünürsek, o zaman birinci bölümde tartıştığımız dinî geleneklere geri dönmüş oluruz.

Ancak, ölümsüzlüğü soruştururken üstesinden gelmemiz gereken başka bir zorluk vardır. Kendimizi ölümsüz olarak tahayyül etmek yetmez; *nasıl* ölümsüz olabileceğimiz sorusunu sormamız gerekir. Özellikle de yaşlanma sürecini soruşturmamız gerekir. Eğer kısa kesilmezse, insan yaşamı, fiziksel bir gelişim ve gerileme içerir. Fiziksel gelişimin muhakkak duygusal ve entelektüel gelişimi yansıtması gerekmez. Pek çoğumuz, hiçbir şekilde hepimiz değil, bedenlerimiz dirayetini kaybettikçe duygusal olarak daha dayanıklı hâle geliriz. Ve entelektüel gelişim hem fiziksel hem de duygusal gelişimden bağımsızdır. Musiki ve matematik yaratıcılık için zirveye erken yaşlarda ulaşıldığı söylenir; felsefe içinse daha geç yaşlarda. Bu cümleler genellemelerdir. Örneğin, benim durumumda fiziksel gelişimim ergenliğimin son dönemlerinde

durdu ve kırklarımın ortasına kadar da yeniden başlamadı. Bunun sebebi on altı yaşındayken geçirdiğim sırt sakatlığıydı ve sakatlıktan önceki durumuma dönebilmem yirmi beş yıla yakın bir süre aldı. Bu, sakatlığın ciddiyeti yüzünden değildi. Şimdi ayakta tedavi gördüğüm bir bel fıtığına sahiptim. Sorun, bunun nasıl iyileştirileceğine ve sakatlıktan nasıl kurtulunacağına dair bilgi eksikliğiydi, bu yüzden pek çok yılımı gerekenden çok daha fazla otururak geçirdim.

Her şekilde, ölümü irdeleyeceksek, ne hayal edeceğimizin açık bir resmini edinebilmek için insan gelişiminin parametrelerini tespit etmeliyiz. Borges'in karakteri Joseph Cartaphilus bu doğrultuda hiçbir ipucu önermez. Düşünmekle uğraşmak için yeterince yaşlı olsa da, Cartaphilus'un fiziksel durumu hakkında herhangi bir gönderme yoktur. Buna karşın, *Gulliver'in Gezileri*'nde Jonathan Swift, struldbruglar adını verdiği bir ölümsüzler ırkı hayal eder. Struldbruglar ölmez ama yaşlanırlar. Fiziksel gerilemelerin başladığı otuz yaşına kadar dosdoğru bir insan yaşamı sürerler. Bu gerileme, körlüğe ve yaşlılığın getirdiği diğer hastalıklara yola açarak devam eder. Ancak, canlı kalmaya devam ederler. Dahası, yeterli zaman olduğu ve eski zamanın servet tutkusu göz önüne alındığında, struldbrugların ölümsüzlüğü, onların bütün toplumsal kaynaklar üzerinde bir mülkiyet tekeli oluşturacaklarından endişe duyan etrafta yaşayanlar için bir tehdit teşkil eder. Bu yüzden, seksen yaşına geldiklerinde onların mülkü otomatikman varislerine devredilir ve onlar hukuken ölü sayılır.

Ölümsüzlüğü bu şekilde anlatarak Swift, onu bütünüyle cazibeden yoksun kılar. Elbette ölümsüzlüğü süregiden fiziksel bir gerileme olarak resmetmemize gerek yoktur. Onu nasıl resmetmemiz gerektiği, neyi sormakla ilgilendiğimizle alakalıdır. Kitabın bu bölümünü işleten soruya geri dönelim. Bu soru, bir önceki bölümde bıraktığımız yerden teşvik edilmiştir. Öyle

görünüyor ki, ölmek bizim için kötüdür. Onun belirsizlikle birleşmiş sonluluk, amaçsızlık ve kaçınılmazlık özellikleri yaşamlarımızı anlamsız kılacak bir tehdit hissine sebep olur. Bunun ışığında, ölmenin daha iyi olup olmadığını sorarız.

Bu minvalde, kendimizi struldbrugların konumunda tahayyül etmemek muhtemelen en iyisi olacaktır. Yaşama devam etmeyi istediğimizde, salt biyolojik varoluşu aramayız. Bu yalnızca kanımızın akması ve uzuvlarımızın hareket etmesi meselesi değildir. Ve bu yalnızca dünyanın seyircisi olma meselesi de değildir. (Ancak, birinci bölümde gördüğümüz gibi, zaman zaman seyirci olmak değerlidir. Filozof Nagel'in işaret ettiği ve benim şekerlemeden uyanıp gökyüzünün karşısındaki renklerin tadını çıkarma örneğiyle anlatmaya çalıştığım şey budur.) Bu aynı zamanda planlarımıza, taahhütlerimize ve ilişkilerimize iştirak etmeye devam edebilme meselesidir. Gördüğümüz gibi, ölmenin büyük oranda tehdit ettiği şey yaşamımızın unsurlarıdır: Bireysel varoluşumuzu oluşturan gelecek silsileleriyle ilişkilenme ve onları planlama unsurları. Birinci bölümde gördüğümüz üzere, ölüm geleceğimizi ve böylece onun her tarafına yayılmış silsileleri keser. Dahası, bu herhangi bir zamanda olabilir. Ve son olarak, bunu her an biliriz, kendimizden sakladığımız da bile.

Ölümün çaresi olarak ölümsüzlüğü tahayyül edeceksek, bu bizim enerjik kalmamıza olanak tanıyan bir ölümsüzlük olmalıdır: Bu, en azından bizi fiziksel olarak dinç tutmalı ve bize duygusal ve entelektüel gelişim için bir alan bırakmalıdır. Bu, ne insan yaşamının sunabileceği tüm imkânları anlamadığımız ebedi bir çocukluk durumu ne de canlı bir insan yaşamının kaldırabileceği müdahilliklerin kaldırılamadığı bir düşkünlük durumudur.

Burada sizin sezgileriniz benimkilerden farklılaşabilir olsa da, bazı parametreleri oturtabiliriz. Otuzların ortasında, ya da

belki de daha fazla, otuzların sonlarında diyelim, bir kişi hayal edelim. Bazıları için bu çok geç bir yaş olabilir: Yirmilerin ortası fiziksel ve entelektüel zirveyi yakalayabilir. Benim görüşüm, bunu hemen kabul edeceğim, yirmilerimdeki atletik gelişimimin gecikmesi ve şu anda ellilerimde olduğum gerçeği tarafından çarpıtılır. Burada kaçamak davranmamıza gerek yok. Ölümsüzlüğü kendimizi aşağı yukarı yirmilerin ortasında ve otuzların sonunda tutarak hayal edebiliriz. Önemli olan ölümsüzlüğün ölümün mahrum bıraktıklarından bizi kurtarmasıdır: Planlarımızı, bağlılıklarımızı ve ilişkilerimizi geliştirebilme yetisidir. Borges bunu açıkça söylemese de, bu Joseph Cartaphilus'un kendisini bulduğu yer gibi görünüyor.

Böyle bir ölümsüzlük sahip olmaya değer midir? En azından başlangıçta çekici gelen özellikleri vardır. Birincisi ve en önemlisi, bu, hayatımızın silsilelerini kesilme olmaksızın düşünmemize olanak tanır. Kişi, kendisini öleceğine ya da ilişkide olduklarından birinin öleceğine dair hiçbir endişe duymadan bir ilişkiye adayabilir. Vakit, içerdiği bir şey için başka bir şeyden vazgeçme durumu olmaksızın sevilen kişiyle harcanabilirdi. Geriye dönüş, en azından geçici olarak, her daim erişilebilirdir. Bu, ilişkinin kendisinin gelişmeyeceği ya da yeniden şekillendirilemeyeceği anlamına gelmez. Ama şu anlama gelebilir: O zamana kadar ayrı olan deneyimlerin bir ilişkide bütünleştirilmesi gerekir. Öbür taraftan, bu, o deneyimlerin bir ilişkiyi tehdit ettiği manasına da gelebilir. Bir durum bir aşk ilişkisini tehdit edebilir; seyahat sırasında edinilen deneyimler en iyi arkadaşımızı görgüsüz olarak görmemize sebep olabilir. Ancak, iki tarafta istekli olduğunda, her zaman bir ilişkiyi tamir etmenin yolları vardır ve belki de ayrı kalınan zaman o ilişkiyi daha da geliştirir.

Antik Çin'de, ülkenin bürokratları olması için yetiştirilen kişilerin hepsi aynı okulda öğrenim görmüştür. Bu kişiler, in-

sanın entelektüel ve sosyal ikiziyle karşılaştığında hissettiği türden, derin ve baki bir dostluk geliştirmiştir. Ancak, eğitimlerinin ardından bu bürokratlar, memuriyetlerini yapmak üzere Çin'in çeşitli köşelerine dağılmışlardır. Pek çoğu için hayatlarının en önemli ilişkileri okul yılları boyunca geliştirdikleridir. Kariyerleri süresince birbirlerine mektuplar yazarlar. Bu iletişim sık sık kayalık bir bahçe içeren bir planı içerir. Çalışma hayatları boyunca, bu Çinli memurlar emekliliklerinden sonra hepsinin bir araya gelebileceği bir kayalık bahçenin planlarını tasarlayıp üzerinde değişiklik yaparlar. Bahçeyi ve odaları tasarlar, onların konumlarını belirler ve bahçenin inşası için birilerine yetki verirler. Bu, onları bir arada tutan ve Çin imparatorluğunun uzak köşelerindeki hizmetlerinde (çoğunluğu yalnız geçen) yıllar boyunca onlara beraber bir gelecek vaat eden şeydir.

Çok nadir olsa da, bu pratiğin çağdaş muadilleri bulunabilir. Bir keresinde eski arkadaşlarım arasında ortak bir apartman dairesine sahip olma hakkında bir konuşma olmuştu, New York'ta büyük bir çatı katı, hepimizin gidebileceği ya da yaşlandığımızda erişimimizin olacağı bir yer. Ancak, bu konuşma yıllar geçtikçe unutulup gitti. Çocuklar zaman ve enerji kazandıkça ve kariyerler ilerledikçe, büyüdüğümüz şehir, onu belli sebepler dolayısıyla terk eden bizler için gelecekten çok geçmişin bir hülyasına dönüştü.

Peki niye böyle hayaller kurduk? Bizim için özel bir anlama sahip olan şeyler oldu yaşamlarımızda ve belli dönemlerden geçtik. Bunun için en iyi sebeplerden birisi umursadığımız insanlarla beraber belli dönemlerden geçmemizdir. Bizim için önemli olan ilişkiler şekillendirdik. Çoğu durumda, ilişkiler artık var olmasalar da önemleri bakidir; çünkü bürokratların ayırdına vardığı şey ilişkilerinin yekpareliği ve bunun mesafeden ileri gelen kırılganlığıydı. Kayalık bahçenin komünal tasarımı, ilişkileri ortak bir çabada sürdürmenin bir yolu ve

aynı zamanda onlara ilişkilerinin doğduğu zamana benzer bir döneme nihai bir dönüş umudu verir.

Ölümsüzlük böyle sözleşmeleri lüzumsuz kılar, çünkü ölümsüzlük ilişkiler seçmek için kapıyı her daim açık tutar. Yaşlılık dönemi için plan yapmaya ihtiyaç olmaz, çünkü yaşlılık diye bir şey yoktur. Yeniden buluşmak için bir zaman ayarlamaya gerek kalmaz, çünkü bunun için hep zaman vardır. Deneyimin yoğunluğu insanların ilgilerini farklı yönlere çekebilir ve böylece ortak bir alan bulmak artık eğlenceli bir proje olmaktan çıkar. Ancak, bu ölümsüzlüğün üstüne atabileceğimiz bir suç değildir. Ayrı düşmek biz ölümlülerin hep başına gelir. Ölümsüz olsaydık, bu artık ihtimal dâhilinde olmazdı. Durumlar el verdiğince onu her yerde her zaman yapabileceğimizden dolayı, Çinli memurların uğruna çabaladığı şey elimizin altında olurdu. Dahası, üzerinde çalıştığımız –ölümsüzlük bizi fiziksel olarak yaşlandırmaz– varsayımı, ilişkilerimizi kaldıkları yerden geliştirmek için gereken enerjiye sahip olmamıza olanak tanırdı.

Burada ölümsüzlüğün yalnızca bir veçhesini tartıştık: O, hayatımızın silsilelerini kesilmekten kurtarır. Bu, birinci bölümde ortaya çıkan ölüm hakkındaki sorunlara doğru uzunca bir yol kat eder. Ölümsüzlük, orada tartıştığımız ikinci ve üçüncü temayla ilintili endişelerin önüne geçebilir. Şartlar el verdiğince, ölümsüzlük girişilen her işin başarılmasına olanak tanır. En azından zaman yokluğundan dolayı o işlerin altını oymaz. Emin olmak için söylüyorum, dünyadaki tüm zamanlar verilse dahi, pek çoğumuz asla harika bir basketbol oyuncusu veya şair olamayacağız. Ancak, ikinci tema herhangi bir çabayla ilgilenmez; her birimizin ilişkilendiği projelerle ilgilenir. O projeler başından sonuna nihayetinde başarı ya da fiyasko olarak görülebilirler.

Üçüncü tema, ölümün belirsizliği ama yine de kaçınılmazlığı ve onun yaşamlarımızı kovalayışıyla ilgilidir. Ölümsüz-

lük bu kovalayışı sona erdirebilir, çünkü ölümsüzlükle birlikte karşılaştığımız tek kaçınılmazlık ölümün olmayacağıdır. Bu kovalayış yaşamımızın silsilelerinin erkenden kesilişiyle ilgili olduğundan, ölümsüzlüğün şu an tartıştığımız veçhesi bu endişeyi sakinleştirebilir.

Esas olanları az önce gördüğümüz veçheyle ilintili olmakla beraber ölümsüzlüğün başka cazip veçheleri de vardır. Tartışmaya değer bir tanesi seçim ile ilgilidir. İnsan büyüdükçe her istediği şeyin olmayacağını öğrenir. Seçimler yapması gerekir. Bir roman yazarı olmak ve birkaç kitap taslağı yazmış olmak isterdim. Fakat aynı anda hem romancı hem de felsefeci olamazdım ve şartlar beni bunların ikincisine götürdü. (Bunların ikisini de olmayı başarmış olanlar olduğunun farkındayım, fakat onlar bende olmayan bazı yeteneklere sahip kimseler). Hepimiz, hayatımızın bir noktasında kendimiz için öngördüğümüz geleceklerden vazgeçiyoruz: Aynı anda iki farklı kariyer gerekiyor; çoğumuz için aksilikler hep üst üste geliyor. Bir gün bir zamanlar bir müzisyen olmak istediğimizi düşünerek uyanırız. Ve şu ya da bu sebeple, bunun için artık çok geçtir.

Eğer ölümsüz olsaydık bu seçimlerle yüzleşmek zorunda kalmayacaktık. Yaşamlarımız yaptığımız seçimler tarafından sınırlanmış olmayacaktı, çünkü başka seçimler yapabilir konumda olurduk. Bir felsefeci olup ardından bir roman yazarı olabilirdim. New York'tan Arizona'ya kadar, bir zamanlar yapmayı umduğum gibi, bisikletle gidebilirdim. Hastalık ve ölümlülük üzerime bir seçme zorunluluğu yüklemezdi. Bu bağlamda, ölümsüzlük, hayatın en büyük üzüntülerinden birini yok etmiş olurdu: Pişmanlık. Elbette bütün pişmanlıkları yok etmezdi. Mesela hâlâ başkalarına sonradan pişman olacağım şeyler yapabilirdim. Ancak, ölümsüzlüğün yok edeceği belli olan harap edici bir tür pişmanlık var. Bir defasında öğretmenlerimden biri

hayatta en acı şeyin, ebeveynlerin çocuklarını gömmek zorunda kalması dışında, ölüm döşeğinde pişmanlıklara sahip olarak yatmak olduğunu söylemişti. Bahsettiği türden pişmanlıkları bilirsiniz. Bunlar birinin ne yahut kim olabileceğiyle alakalı pişmanlıklar değildir. Çoğunlukla kim ya da ne olabileceğimiz bizim elimizde değildir. Öğretmenimin bahsettiği pişmanlıklar birinin olmayı *denediği* kişi ya da şeylerle, hatta daha doğrusu, kendisine o kişi *olmayı deneme izni* verdiği şeylerle bağlantılı pişmanlıklardır. Birinin kendini olmak için uğraştığı ya da çalıştığı ya da eğittiği bir şeyi olamaması onun için bir hayal kırıklığıdır. Fakat bu tür pişmanlıklar kişinin şayet risk alsaydı *o şey* olup olamayacağını merak ettiği pişmanlıkların yanında sönük kalır.

Eğer ölümsüz olsaydık bu tür pişmanlıklara tâbi olmayacaktık. (Ölümsüzlüğün genel insanlık durumu olduğunu varsaydığımızda, bunun bir faydası da daha önce öğretmenimin hayattaki en acı şey olarak tanımladığı durum hakkında da endişelenmemize gerek kalmaması olacaktır.) Her zaman yeni bir şey denemek için zaman olacaktır. Ya da, daha iyisi, şartları düşündüğümüzde, birinin projesini gerçekleştirmesi durumunda da gördüğümüz gibi, her zaman bunu deneme yetimiz olurdu. Örneğin, eğer klasik müzik insan kültüründen yok olsaydı bir klasik müzisyen olamazdık. Ve buna bağlı bir pişmanlık olabilirdi. Bundan üç yüzyıl önce klasik müzik yapmadığı için pişmanlık duyan ölümsüz bir varlık hayal edebiliriz. Fakat, bunun haricinde, pişmanlık bir ölümsüzün hayatında bizim ölümlü yaşamlarımızda oynadığı rolü oynamayacaktır.

O zaman ölümsüzlük en azından bize hayatlarımızın akışına, insanı karakterize eden meşguliyetlere devam etme olanağı verecektir ve belli bir tür pişmanlığın gücünü törpüleyecektir. O hâlde, görünen o ki, ölümsüzlük hayatlarımızı

önemli şekillerde iyileştirecektir. Ölümsüz bir hayat, ölüme ilişkin zorlukları aşarak, hayatlarımızı daha önemli yapacaktır. Ya da öyleymiş gibi görünür.

Şu ana dek gerçekten kavramadığımız şey ölümsüzlüğün zamansal tarafıdır. Ölümsüzlüğün gerçekte ne kadar süreceği konusunda bir mutabakata varamadık. Sonuçta bu sonsuz bir süre. Ölümsüzlüğün ölümün getirdiği kapanış problemlerini nasıl önlediğini inceledik. Ölüm bizi olanaklarımızdan koparır, hem şu anda hayatımızda süregiden meşgalelerimizden hem de henüz başlamamış olduğumuz projelerimizden. Ancak, kapanışı yok etme ölümsüzlüğün sadece bir veçhesidir. Ölümsüzlüğün bizi insanlar olarak zorlayabilecek bir başka veçhesiyse hayatlarımızın durmaksızın devam edip gitmesidir.

Pişmanlık sorunuyla başlayarak bunu tahayyül etmeye çalışalım. Üzerinde daha çok zaman harcamış olmayı istediğim şeylerden biri müzik öğrenmekti, özellikle de caz saksafonu. Kırklarımın başındayken, caz saksafonunun peşine düştüm. Hiçbir zaman bunda özellikle iyi olmadım, ama yerel bir grupla bir iki defa çalma şansım oldu. Doğaçlamada fena değildim. Sorunum, sololarımı ritme uyarak çalmamdı. Cazda, ritmin birazcık gerisinde olmanız gerekir; swing müziğine kalitesini veren budur. Ritmin gerisinde olma yeteneğini geliştiremedim. Bu, biraz da benim kişiliğimle alakalı olabilir. Herhangi bir şeyin gerisinde kalmama izin verme fikri bendeki anksiyeteyi tetikleyecek kadar takıntılıydım. Hiçbir zaman bilemeyeceğim bir şeyin nihai olarak gerisine düşecek olayım ya da olmayayım. Kendileriyle çalmama izin veren caz grubu dağıldı ve bir başkalarıyla çalma fırsatı da ufukta belirmedi. Nihayetinde, saksafonumu sattım ve parayı kuzey kutbunda köpek kızağıyla bir gezinti için kullandım. (Kayıtlara geçsin, kısa kariyerimin sonunda çalmaya çalıştığım saksafon bir Selmer Mark VI idi: John Coltrane'in modeli. Onun için pazarlık yaptım.)

Artık çalmamakla ilgili büyük pişmanlıklarım yok ve eğer devam etseydim ne yapabilirdim diye ölüm döşeğinde merak edip duracağımı da sanmıyorum. Dahası, eminim siz de bunun gibi aktiviteleri ya da hobileri düşünebilirsiniz. Onlar geçip giden hoşluklardan daha fazlası ama yine de önemli bağlılıkların daha azıdır. Şimdi ölümsüz olduğumu varsayalım. Muhtemelen bir noktada saksafona geri dönerdim. Belki de ritmin gerisinde çalmayı öğrenirdim. Bunda iyi olmam pek ihtimal dâhilinde görünmüyor, ama yine de böyle olduğunu varsayalım. Bir noktada bundan bıkabilirdim: Ne zaman olacağını bilmiyorum, ama er ya da geç olacaktır bu. Benim için muhtemelen on ya da yirmi yıl iş görürdü. Ama siz bunu istediğiniz kadar uzun süre yapabilirsiniz. Eminim ki, ben bin yıl kadar yaşasaydım, çalmaktan oldukça yorulurdum. Her şeyden önce, bu benim için önemli bir yaşam amacı değil.

Ancak, başka birisi bunu önemli bir yaşam amacı olarak görebilir. Bu daha önce oldu. Ben felsefe yaparak doğmadım. Felsefe yaparak geçirdiğim yıllar boyunca o benim hayatımın bir parçası haline geldi. Bu, caz saksafonu için de geçerli olamaz mıydı? Kendimi onda düşündüğümden daha fazla takılı kalmış olarak bulamaz mıydım?

Yapamayacağımı düşünmek için bir sebep yok. Kendimi cazın kollarına atmaya karar vermiş olabilirdim, kulüplere gidip eski caz kayıtlarını tekrar tekrar dinlemek, kornanın sunduğu imkânlarla pratik yapmak için geç saatlere kadar ayakta kalabilirdim. Ama ne kadar sürerdi bu? Müziğe adanmış olsam bile, bunu yüz yıl boyunca yapabilir miydim? Beş yüz yıl? Bir noktada, sonsuz bir zaman boyunca insanın tek bir pratikte takılı kalabileceğine inanmak bönlüğün sınırlarını zorlar.

Böyle mi gerçekten? Büyük müzisyenler her gün saatlerce pratik yapar. Hiçbir zaman bundan yorulmuş görünmezler. Ancak, müzisyenler de tıpkı bizler gibi ölümlüdür. Kendilerini yaptıkları şeye teslim ederler, çalabilecekleri kısıtlı sürede başa-

rabileceklerinin hepsini başarmak isterler. Ve o zaman gerçekten çok kısıtlıdır: Taş çatlasa yetmiş seksen yıl. Bu zamanı onla çarpın. Sonra da yüzle. Sonra da binle. Bu, bir enstrüman çalmak için acayip uzun bir zamandır ve bu yalnızca başlangıç olabilirdi. Her daim pratik yapmak için daha çok zaman olabilir.

Burada ölümsüzlüğün müzik yapmayı sıkıcı hâle getirebileceğine dair hiçbir kanıtım yok. Buna nasıl bir kanıt olabilir ki? Hiçbirimiz ölümsüz değiliz, bu yüzden bunu kesin olarak bilemeyiz. Ama insanların hayatları boyunca giriştiği projeler ve ilişkiler olduğunu biliriz. Bu, kişi hangi geleceğe sahip olursa olsun, sonsuz bir tanesine bile, devam edebilecekmiş gibi görünür bize. Ama burada görünüşler yanıltıcıdır. En derin tutkular bile yeterli bir zamanın geçmesiyle kaybolup gider. On yıllarla aşındırılamayan şeyler muhtemelen asırlarla ya da milenyumlarla aşındırılacaktır.

Borges'in hikâyesi tarafından açıklığa kavuşturulan, ölümsüzlük hakkında başka bir sorun daha var. Her şey için vakit olduğunda, herhangi bir şeyi önemli kılmak çok zordur. Kişinin ilişkileri daha az aciliyet taşır. Pratik yapmak için sonsuz yarınlar varken neden bugün saksafonu alıp gamlarımı çalayım? Cartaphilus Ölümsüzlerin nihai olarak kentlerini yerle bir ettiğini öğrenir. Neden? Çünkü artık önemi kalmamıştır. Her şey kendi halinde olur; sonuç olarak, Ölümsüzler kendi yaşamlarının seyircilerine dönüşürler. Yaşamlarına olan katılımlarını kaybetmişlerdir ve son çare olarak salt spekülasyona başvurmuşlardır. Birazdan salt spekülasyon fikrine geri döneceğiz. Şimdilik üzerinde yoğunlaşmak istediğimiz fikir, ölümsüzlüğün kişinin bağlılıklarına müdahil oluşunu nasıl baltaladığıdır.

Filozof Martha Nussbaum ölümsüzlüğün bu veçhesi üzerine düşünmüştü: Onun yaşama ne yaptığı üzerine. Nussbaum insan ölümsüzlüğü literatüründe en açık seçik örneğin Yunan

tanrıları olduğunu söyler. Onların yaşamına referansla, Nussbaum ölümsüz olmamız durumunda insan yaşamıyla ilişkilenmiş erdemlerin boşa çıkabileceğini iddia eder. Örneğin, insanın yaşamını herhangi bir şey için riske atması imkânsız olacağından, cesaret yok olabilirdi. Bedenlerimiz yapıp ettiklerimiz tarafından tehdit edilemeyeceğinden, itidalli olmak üzerimizde bir baskı yaratamazdı. Adalet bile tehlikeye düşebilirdi. Başka insanların varoluşu bizim ihmalimizle tehdit edilemeyeceğinden, onların ihtiyaçları bugün olduğu gibi bizi bu ihtiyaçları karşılamak üzere harekete geçmeye itemezdi. Gerçekten de Borges'in Ölümsüzleri arasında başkalarına yardım etmek gibi güçlü bir buyruk yoktur. Homeros, Cartaphilus'u tuzağa düşmüş ve birinin ona bir yardım eli uzatması için yirmi yıl beklemiş bir adam olarak tarif eder. Onun yaşamı tehlikede değildi, ama o yılları "susuzluktan içi yanarak" geçirmişti.

Bundan olumsuz etkilenecek olan yalnızca erdemler de değildir. Kişisel ilişkiler de değişebilir. Daha az tehlike altında olacağından, bu ilişkiler daha az ciddi olabilir. Çocuklar yaşamak için ebeveynlerine ihtiyaç duymayacakları için çocuklar ve ebeveynleri arasındaki bağlar gevşeyebilirdi. Tabii biri şunu söyleyebilir: Çocuklar eğitim ve gelişim için ailelerine ihtiyaç duyar. Bu doğru olabilir, ama yeterli vakit olduğunda kişi bunları kendi başına ya da akranlarıyla beraber edinebilir. Aynısı dostluklar için de geçerlidir. Bir dostla yaptığım aktiviteler, paylaştığım sırlar, ona göstermekten çekinmediğim zayıflıklar, aramızdaki çekişme: Bunların hepsi hâlâ hayatımızda yer bulabilir, ama bunların önemi ölümsüzlüğün engel olduğu birbirimiz için fedakârlık yapabilme yetimizin kısıtlanması tarafından azaltılabilirdi. Dahası, sınırsız bir zaman olduğunda, benzer bir dostluğun başka biriyle kurulabilme ihtimali vardır: Şimdi değilse de daha sonra. Her zaman vakit olur bunun için.

Nussbaum şu sonuca varır:

> Hakiki insan edimlerinin peşinden koşmadaki yoğunluk ve adanma, fırsatlarımızın sınırlı olduğunun, bu edimleri sonsuz bir şekilde pek çok kez seçemeyeceğimizin farkındalığına bir gönderme yapmaksızın açıklanamaz. Bir çocuk yetiştirirken, bir sevgiliyi el üstünde tutarken, zorlayıcı bir işi ya da bir düşünceyi ya da bir sanat eserini ortaya çıkarırken, hepimiz belli bir düzeyde bu çabaların her birinin kısıtlı bir zaman tarafından yapılandırıldığı ve sınırlandırıldığı düşüncesinin farkındayızdır. (1994: 229)

O zaman ölümsüzlük bizim ilişkilenmelerimizi hem içsel hem de dışsal olarak tehdit eder. Dışsal olarak, ölümsüzlük onları insanın müdahil kalma kapasitesinin çok ötesine, sonsuzluğa sürükleyerek tehdit eder. İçsel olarak, ölümsüzlük o ilişkilenmeleri bir tür psikolojik zayıflatma yoluyla tehdit eder. İlişkilenmelerimizle bağdaştırdığımız ve er ya da geç onları tamamlamak veya onlara katılmak için verilen süreyi yitirmiş olacağımız gerçeğinden kaynaklanan aciliyet ölümsüzlükle beraber kayıplara karışır.

Burada kısa bir süreliğine birinci bölümdeki çocuklarını kaybeden ebeveynler örneğine geri dönmek istiyorum. Orada, ebeveynlerin nihai ölümünün nasıl onların yaşamının çocuklarının ölümü ışığında yapılandırıldığını söylemiştim. Bunun neden olduğunu şimdi anlayabiliriz. Ebeveynleri ölümsüz çocuğu da ölümlü olarak düşünelim. Bu, ebeveynlerin ölümlü olduğu durumdan çok daha kötüdür. Bu, Nussbaum'un bahsettiği kişinin süre giden meşgalelerindeki ciddiyet eksikliğini çocuğun ölümünün getirdiği ebedi mutsuzlukla birleştirir. Kişinin kırılgan varoluşu süresince katlanması gereken dramatik bir olay olmak yerine, onların yaşamı gözlerinde çok daha büyük olan dramatik bir olayla yapılandırılır, çünkü artık katlanılacak daha acil bir şey yoktur.

Herkesin ölümsüz olduğu şimdiki düşünce çizgimize geri dönersek, birisi her zaman yapacak başka şeylerin olacağını söyleyerek buna karşı çıkabilir. Caz saksafonu kendimi içine atabileceğim çeşit çeşit aktivitelerden bir tanesidir. Her zaman denenecek başka şeyler, ziyaret edilebilecek başka yerler, tanışılacak, hakkında öğrenilecek ve ilişkiye girilecek başka insanlar vardır. Bana öyle geliyor ki, bu karşı çıkışa iki şekilde cevap verilebilir. Birincisi, kolay felsefi cevaptır. İkincisi bireyler olarak bizim hakkımızda biraz daha çok şey söyler. Birinci cevap şudur: Her zaman başka yerler ve insanlar olmaz. Onlardan çok vardır, bundan eminiz. Ancak gezegenimiz kısıtlı sayıda pratiklerle sınırlanmış bir yerdir. Er ya da geç, kişi görülecek şeyleri görür, yapılacak şeyleri yapar, etraftaki herkesle tanışır. Bu on binlerce yıl alabilir ya da belki birkaç yüz bin yıl. Ama er ya da geç bu olacaktır. (Aslında hep yenilerinin doğduğunu varsaydığımızda, bütün insanlarla tanışmamız mümkün olmayabilir. Bu, ölümsüzlüğe dair kurgusal tahminlerde bulunmanın bir sınırıdır; çünkü eğer insanlar doğmaya devam edecekse, bu kadar insan nerede yaşayacak? Ancak, bizim amaçlarımız açısından bu soru bir baskı oluşturmaz. Makul bir şekilde, her doğmuş olanla tanışmanın ölümsüzlüğü harcamak için tatmin edici bir yol olmayacağını varsayabiliriz.)

Diğer cevap bireyler olarak bize bağlıdır. İlgilendiğim ve ilgilenmediğim şeyler vardır. Bir tarafta felsefe, çocuk yetiştirme, koşma, basketbol ve daha az ölçüde caz; diğer tarafta, golf, kimya, balık tutmak ve bale. Ve bunlar hepsi değildir. Katılmak zorunda kalmaktan sıkılacağım bir sürü aktivite var. Eğer tutkunu olduğum aktivitelere artık dayanamadığım için onları yaparsam, bu sıkıcı ve anlamsız bir varoluş olur. Bu, insanın sadece zaman geçirmek ve başka okuyacak bir şey olmadığı için ilgilenmediği bir kitabı okumasına benzer.

Buradaki fikir şudur: Tutkularımızı yitirdikten sonra hâlâ erişebileceğim başka aktiviteler olsa bile, bu aktiviteler bize anlamlıymış hissi verebilecek değerli bir yaşam teşkil etmez. Her birimiz belirli biyolojik kökenlerle belirli bir tarihsel güzergâhızdır. Bu güzergâh ve kökenler ilgili varlıklar olan bize belli alanlar açar ve belli diğerlerini kapatır. Hiçbirimiz her şeyle ilgilenmeyiz ve zaten ilgilenemeyiz de. Bu yüzden ölümsüzlüğün sebep olduğu ilişkilenmelerimize karşı dışsal ve içsel tehditler, başka şeyler yapmaya başlamakla aşılamaz. Bizi en derinden harekete geçiren şey artık bir motivasyon kaynağı olmadığı zaman, bizi daha az derinden hareketlendiren şeylere sunulabilecek bir rahatlık yoktur.

Peki ya yalnızca canlı olmak, deneyime sahip olmak? Birinci bölümde, Nagel'in deneyimin kendisinin olumlu olduğu düşüncesini takip ettik. Bütün projelerin ve bağlılıkların yokluğunda bile, canlı olmanın kendisi olumludur. Bu düşünceyi şekerlemeden uyandıktan sonra mavi gökyüzü fonunda yeşil yaprakları karşında bulmak örneğiyle anlatmayı denedim. Yalnızca canlı olmak yeterli olamaz mı? Projelerimiz tutkusunu kaybetse bile, geçip giden anları deneyimlemek yetmez mi?

Yeteceğine inanmıyorum ve burada bunun için kanıt sunabiliriz. Uykumdan uyandığımda, penceremdeki renklere uzun uzun bakabilirim: Eğer vakit lüksüm varsa, on, on beş, belki yirmi dakika bile bunu seyredebilirim –ama bundan daha fazla değil. Eğer o şekilde birkaç saat kalmak için zorlansaydım, bu gerçekten nahoş olurdu. Bunu yıllarca yaptığımı hayal edemiyorum. Meditasyon yapmak da aynı şekilde olur. Kişi bir süre meditasyon yapabilir, ama bir seferde yıllarca yapamaz. Pek çoğumuz için, meditasyon, işlerimize geri döndüğümüzde hoşlukla bir miktar huzur hissetmemize olanak sağlar. Meditasyon hayatlarımızda bize yardımcı olur; hayatın bir ikamesi değildir. Çıplak deneyime, süregiden ilişkilerimizden ileri

gelen duygusal ve entelektüel katılım olmaksızın yaşama çok uzun süre katlanılamaz. Zihin, beden ilerlemek zorundadır. Ve eğer bunların hepsi özveri olmaksızın belli görevler için ilerlerse, yaşam tutkudan çok bir yüke dönüşür.

Öyle görünüyor ki, Nagel deneyimin nötr değil olumlu olduğunda haklı olabilirse de, bu olumluluk ölümsüzlük için geçerli değildir. Projelerimizde olduğu gibi, salt deneyim yaşamı sonsuz bir zaman aralığı boyunca değerli kılamaz.

Şimdi Borges'in hikâyesindeki Ölümsüzlerin neden salt düşünceye çekildiğini anlayabiliriz. Dünyada olan hiçbir şey onları harekete geçiremez, bu yüzden de onlar mağaralarda yaşamışlar ve salt spekülasyonla uğraşmışlardır. Salt spekülasyon süregiden ve sonu gelmeyen bir tür aktivite gibi görünür. Her ne olursa olsun, en azından bazı konular sonsuzca düşünme ihtimalini barındırabilir. Örneğin matematik, kanıtlamalar ve kanıtlamalar için sunduğu imkânlarla sınırsız gibi görünür. Aynı şekilde, hayal gücünün de sınırları yok gibidir. Kişi ebedi olarak müzik yapamaz, ama yine de sonu gelmeyen müzikal varyasyonlar hayal edemez miyiz? Ölümsüz bir yaşamın düşünceye tutularak sıkıntıyı defetmesi mümkün müdür?

Eğer herhangi bir kişi böyle bir görüşü benimserse, muhtemelen o bir filozoftur. Neticede, düşünme filozofun yaşamak için yaptığı şeydir. Ve başkaları benim filozof olduğumu öğrendiklerinde keşfettiğim gibi, filozoflar hakkında yaygın bir görüş vardır: Kafası bulutlarda, bu dünyadan soyutlanmış, bizim düşüncelerimizi geliştiren insanlar. Ancak, felsefenin böyle görülmesinden ve ölümsüz bir yaşamın sürmesinde düşüncenin rolünden bizi kurtaran da bir filozoftur, yakın dönem İngiliz filozofu Bernard Williams. Williams, diğer insanlar için olduğu gibi filozoflar için de, düşünmenin bu dünyadan kopmak olmadığını iddia eder. Düşünce dünya hakkındadır. Düşüncenin soruları kaynağını dünyada bulur ve bu dünya içinde yönümüzü bulmaya

çalışırken karşılaştığımız bulmacaları ve zorlukları çözmek için bir yol arar.

Filozofların sorduğu soruları düşünün. Adalet nedir? Kişi nasıl yaşamalıdır? Neyi bilebilirim? Özgür müyüz yoksa belirlenmiş mi? Var olan nedir? Bu sorular başka çapraşık soruları doğurabilir. Ancak bu soruların hepsi yaşamlarımızda karşılaştığımız sorunlarda temellenir. Fizikçi, kimyager ve biyolog da sorularını dünyada bulur. Dünyanın bir veçhesini merak ederler ve bu yüzden onu araştırırlar. Belki de dünyadan en fazla soyutlanmış bilgi alanı matematiktir. Ve onda bile, bütün matematik öyle olmasa da, bu dünyaya ait uygulamalar vardır. (Bir soyut matematikçi ölümsüzlük için iyi bir aday olabilir mi?)

Bu noktayı anlatmak için başka bir yol daha var. Düşünce, bir kişinin yaşamının diğer veçheleriyle etkileşim içindedir. Düşüncenin tatmin edici olabilmesi için, onun yaşamın bu veçheleriyle bir şekilde kesişmesi gerekir. Bu, bütün felsefenin uygulamalı felsefe olması gerektiği anlamına gelmez. Bunun yerine, bunun manası yaşamımın ve düşüncemin birbirinden bütünüyle ayrı olamayacağıdır. Eğer dünyanın varoluşunun yapısı, onun temel maddesi hakkında meraklanacak olursam bu merak bizzat *bana ait*tir. Bu, az önce benim tarihsel güzergâhım ve biyolojik kökenlerim adını verdiğim şeyden kaynaklanır ve bunlarla kesişir.

Williams, "Makropoulos Örneği: Ölümsüzlüğün Sıkıcılığı Üzerine Düşünceler" (1976) başlıklı ölümsüzlük üzerine makalesinde, şöyle yazar: Düşünceye, salt spekülasyona gömülmüş bir kişi için;

> bu aktivitelerin [Williams bunlara "yoğun entelektüel soruşturma" adını verir] kendisi için tatmin edici ve özgürleştirici karaktere sahip olduğunu varsaymak; eğer aslında o kişinin yapabileceği ya da yapmayı tahayyül edebileceği tek şey buysa, oldukça akıldışı görünür. Eğer onlar hakikaten tatmin ediciyse...

> o zaman entelektüel soruşturmanın ona sunduğu tatminin yapısı ve temeli yalnızca soruşturmayla ilgili değil, *o* kişiyle ilgilidir (*A.g.e.*, 96).

Kişinin belli sorular sormasına neden olan kişinin yaşamıdır. Bu sorular –felsefede sık sık olduğu gibi– kişiyi orijinal motivasyonundan çok uzağa götürebilse de, yine de o motivasyonlara bağlıdır ve onlar tarafından sürdürülmesi gerekir. Entelektüel soruşturma kişinin yaşamından ileri gelir ve ondan ayrılamazdır. Bu yüzden entelektüel soruşturmayla yalnızca soruşturmanın yüzü suyu hürmetine ve kişinin muhtemelen ilgi alanlarından ayrı olarak ilişkilenebilmesi, *ben*in yönetebileceği bir yaşam değildir, çünkü onda yönetme işini yapacak bir *ben* yoktur. Ya da bir *ben* perspektifinden bakıldığında, Ölümsüzlerin salt spekülasyonu tatmin edici bir yaşamın temelini atamaz. Borges'in kendisi, Ölümsüzleri dünyaları hiç cezbedici olmayan mağara adamları olarak anlatışında bunu iddia edermiş gibi görünür. Ve Williams'ın kendisi şu sonuca varır: "Zamansız ve kişisiz olan üstüne çalışmaktan alınan hazzın kendisini zamansız ve kişisiz olarak gören *Platoncu introjeksiyon* derin bir yanılsama olabilir, ama her hâlükârda bir yanılsamadır" (*A.g.e.*).

O zaman ölümsüzlük anlamlı ve tatmin edici bir yaşamın ihtimalini sunamıyor gibi görünür. Ya da daha iyisi, anlamlı bir *insan* yaşamının ihtimalini sunamıyor gibi görünür. Sonsuz bir zaman aralığında aynı şeyleri yapıp duran veya bu işlere kendi kişisel tarihini ve kanunlarını umursamaksızın girişen veya açımlanan deneyimlere sonsuzca odaklanabilen veya kendilerini salt düşünceye ve spekülasyona kapatabilen varlıkları tahayyül edebiliriz. Ama bu varlıklar biz olamayız. Bu varlıklar, süregiden işlerimizin kim olduğumuzda ve olduğumuz kişi olmak için arşınladığımız yollarda kökünü bulduğu bir tür yaşama sahip olamazlar.

İnsanlar için, ölümsüz bir yaşam şekilsizdir. Sınırsız ve kontursuzdur. Rengi solar ve bu soluşu en başından öngörebiliriz. Ölümsüz bir yaşamı *benim* yaşamım ya da *senin* yaşamın yapmak imkânsızdır. Sonsuzca sürüklenip gideceğinden, bu yaşam er ya da geç biçimden yoksun bir olaylar dizisine dönüşür. Arka planı ön plandan ayrıştırmak imkânsızdır. Ve ölümsüzlüğümüzün farkında olduğumuzdan, bütün bunlar uzun vadede değil kısa vadede olur. Dahası, zamanımız sonsuz olduğundan, bu uzun vadede olsa bile, sonsuzluğun perspektifinden en başta doğumumuza yakın bir anda, vuku bulabilirdi. Zaman sonsuzca genişlediğinden, içindeki olaylar başa doğru iç içe geçiriliyormuş gibi görünür. Bu tıpkı bir şeyi kenara iterek gardıropta daha çok gömlek ya da ceket için yer açmamıza benzer.

"Ölümsüz"de, Homeros ölümlülük durumunu Cartaphilus'a şöyle betimler:

> Ölüm (ya da onun iması) insanı nadide ve acınası yapar. Hayalet durumları yüzünden koşturup dururlar; yaptıkları her şey son yaptıkları olabilir; bir rüyadaki bir yüz gibi, çözülmenin eşiğinde olmayan bir yüz yoktur. Ölümlüler arasındaki her şey telafi edilemez ve vahim olanın değerine sahiptir.

Homeros bunu daha iyi bilen birinin bakış açısından söyler. Ölümsüzler hepsini görmüştür ve hiçbir şeyin telafi edilemez olmadığını, her şeyin muhtemelen ya tekrar edeceğini ya da benzer bir şekilde vuku bulacağını ve daha geniş bir perspektiften hiçbir şeyin vahim olmadığını tanırlar. Biz bu düşünceyi tersine çevirebiliriz ve onu bizim ölümlülüğümüzün perspektifinden görebiliriz. Eylemlerimize önem kazandıran, onları mühim kılan ve mesele haline getiren tam da bizim ölümlüğümüzdür.

Burada Çinli kayalık bahçesi örneğini hatırlayalım. Bunda, birbirinden uzaktaki insanlar tarafından kolektif bir şekilde ta-

sarlanan ve yalnızca onların ileri bir yaşında hayata geçirilebilecek bu projede, bam telimizi titreten bir şeyler yok muydu? Eğer varsa, bu insan yaşamının kırılganlığında yatar. Ölümsüzlükte, böyle kayalık bahçelerine ihtiyaç olmadığını gördük. Bunun hiçbir anlamı olmaz. Eğer bunun herhangi bir anlamı olmasaydı, bu bizim yaşamlarımız için gerçekten bir kazanım olabilir miydi? Bu tür kolektif bir proje anlamını yitirdiğinde insan yaşamı iyileştirilebilir miydi? Ebeveynler ve çocuklar, dostlar, insanlar ve ne yaptıkları arasındaki bağlar artık ciddiyet ve aciliyet taşımadığından, "nadide ve acınası" olmadığında, insan yaşamı iyileştirilebilir mi? Bu tamı tamına, yüzlerimiz her daim çözülmenin eşiğinde olduğundan, yaptığımız şeyi yapmaya değer olmamasından kaynaklanmaz mı?

O zaman yaşamlara şeklini veren ölüm gibi görünür. Öleceğimiz gerçeği yaptığımız şeyi ve onu kiminle yaptığımızı mesele haline getirir. Bu düşünce, elbette birinci bölümdeki ölümün yaşamlarımızın anlamını geliştirmek yerine azalttığı fikrinin karşısındadır. Orada, ölüm yaşamlarımıza keyfî bir sonluluk veren bir şeymiş gibi göründü. Ölüm, varoluşumuzun silsilelerini onların anlamlı bir şekilde bağlanmasına olanak tanımaksızın keser. Ölüm her ânımızda bağlılıklarımızı ve başkalarıyla ilişkimizi tehdit ederek bizi kovalar. Buna karşın, burada, yaşamlarımızın anlamlılığına gözdağı veren şey ölüm değil ölümsüzlük oldu. Dışsal ve içsel olarak, ölümsüzlük tutkumuzu baltalar, taahhütlerimizdeki çıtayı düşürür ve son tahlilde bizi yaşamlarımızdan sıkılmış hâlde bırakır.

İki bakış açısı da doğrudur. Yaşamlarımız ölüm tarafından tehdit edilir, ama bu ölümsüz olsak yaşamlarımızın daha iyi olabileceği şeklinde olmaz. Ölümle nasıl yaşanır sorusunu sormak için anlamamız gereken fikir budur, bu soruya 3. bölümde cevap arayacağız. Bunu anlamak için, ölümün ve ölümsüzlüğün yaşamlarımıza gölge düşürme yollarını ayırt

etmede titiz/hassas olmalıyız; çünkü ölüm ve ölümsüzlük bunu aynı şekilde yapmaz.

Ölüm de ölümsüzlük de yaşamlarımızı doldurma şekilleri itibariyle onların anlamlılığını tehdit eder. Fakat onlar yaşamlarımızı farklı şekilde doldurur. Ölüm yaşamlarımıza bir tamamlanamama tehdidi sunar. İşlerimiz, bağlılıklarımız ve ilişkilerimiz bir tamamlanma olmaksızın yalnızca gözden yiter. Ancak bu, yalnızca o işler, bağlılıklar ve ilişkiler önemliyse bizim için bir sorun teşkil eder. Eğer bunlar önemli değilse, o zaman gözden yitmenin bir ehemmiyeti yoktur. Onlar, gelip geçici, hiçbir pişmanlık olmadan solup giden heveslerden daha fazla önemli değildir. Bu noktayı şöyle açıklayabiliriz. Bu, ölümün gözdağı verdiği ilişkilerimizin bizim için önemli olmasındandır. Bu anlamda ve şu ana kadarki olumsuz tartışmamızın ışığında, ölüm yaşamlarımızın anlamlılığında ikili bir rol oynar. Bir yandan, yaşamlarımıza aciliyet ve güzellik kazandıran ölümdür. Ölümün yokluğunda, çok az şeyin ehemmiyeti vardır. Varlığındaysa pek çok şeyin. Öte yandan, ölüm kendi kazandırdığı anlamlılığı tehdit eder. Yaşamlarımızın kırılganlığı iki yönde devreye girer. Ölüm hem yaşama anlamını verir hem de onu geri alır. Ona, yaptığımız şeye zaruret kazandırmasıyla anlam verir: Bir telafi edilemezlik, bir yekparelik ve yaşamlarımızın anları için bir eşsizlik. O, zarureti ve yekpareliği her an yok etme tehdidiyle de verdiği anlamı geri alır.

Ölümsüzlük başka türlü çalışır. O hem yaşamlarımızın anlamını verip hem de onu geri almaz. O basitçe anlamı geri alır. Ölümün kendi verdiği anlamı tehdit ettiği yerde, ölümsüzlük anlamlı oluşun kendisini tehdit eder. Ölümsüzlükte risk altında olan bizim için önemli olan işlerimiz ve bağlılıklarımız değildir. Bunun yerine risk altında olan o işlerimizin ve bağlılıklarımızın öneminin kendisidir. Sonsuzca sürüp giden taahhüt-

lerimiz, sersemletici tekrarlarıyla peşimizi bırakmayan olaylar, zaman geçirmek için bize anlamsız görünen alternatifler: Bunlar yaşamlarımızı imha yoluyla mahvetmez fakat onları umutsuzlukla sakatlar. Ölümsüzlükle yaşamlarımızın silsileleri keyfî bir kesilmeye maruz kalmaz. Bunun yerine, o silsileler belirli bir renge ve biçime sahip değildir: Belirli bir örüntü yoktur.

Daha önce ölümün nasıl bir hedef ya da bir tamamlanış olmadığını gördüğümüzde, onu bir romanın sona ermesiyle karşılaştırmıştık. Bir romanın sonu, önceki sayfalarına bir tür kapanış getirir. Okuyucunun romanın önceki bölümlerini, o bölümlere belirli bir parıltı veya konum vererek, belli bir ışık altında görmesine olanak tanır. Hiç olmazsa, bir romanın sonu onun yapısında ve anlamında bir rol oynar. Bir romanın sona erişi bir gölette oluşan ve etkisi yüzey boyunca ilerleyen bir dalgaya benzer, bu dalga bütüne belli bir görünüş kazandırır. Ölüm böyle değildir. O yaşama herhangi bir kapanış ya da bütünlük kazandırmaz. Bir anlam eklemez. Ölüm basitçe bir insanı yaşamını devam ettirmekten alıkoyar.

Ölümsüzlük romanın sonuyla başka bir şekilde karşılaştırılabilir. Ölümsüzlükle roman asla sona ermez. Basitçe sürer gider. Roman *için* bir kapanış yoktur, çünkü romana *ait* bir kapanma yoktur. Fakat ölümdeki gibi, bu kapanış eksikliği de anlamın tedavülden kalkmasına neden olur. Eğer ölümlü bir yaşam, yazarının bir noktada terk ettiği bitmemiş bir romanla karşılaştırılabilirse, ölümsüzlük kişinin okumaya devam etmesi gereken bir romanla karşılaştırılabilir. Bunu tahayyül edelim. Elinizden düşüremediğiniz bir roman hayal edin, ama bunun sebebi romanın çok ilginç olması değil. İlk birkaç bin sayfa civarı için ilginç olabilir, ama onu elinizden düşürememenizin sebebi okumaya devam etmek için zorlanmanızdır. Romanı asla bitiremezsiniz, çünkü sonu gelmez. Soru bunun romanın önemine ne yapacağıdır. Böyle bir roman ne

kadar anlamlı olabilir? Ve dahası, bu romanın ihtimal dâhilinde sahip olabileceği anlamlılık nedir?

Roman açılmaya devam ettikçe, karakter yaptıklarını yapmaya devam ettikçe ve farklı durumlar sonu gelmeksizin görülmeye devam ettikçe, romanın kendisi, daha önce başvurduğumuz bir kelimeyle, *şekilsiz* görünmeye başlar. Geri kalandan onu ayırt edecek çok az şey vardır, çünkü onu ayırt edici yapacak hiçbir şey yoktur. Elbette yazar (eğer sonsuz uzunlukta bir romanın yazarını hayal edebilirsek) belli temaların altını çizebilir, belli tekerrür eden imgeleri ve durumları gözler önüne serebilir veya belli motifleri tekrar edebilir. Ama roman devam ettikçe altını çizmenin ve tekrar etmenin ne öneminin olabileceği merak edilebilir. Her şeyin yerli yerine oturduğu bir bütünlük yoktur, çünkü bir bütün yoktur.

Sonsuz bir romanda olmadığı gibi ölümsüz bir yaşamda da yoktur. Yol esnasında bir noktada –her zaman yaşamın sonu gelmeyen genişlemesine göre her zaman başlangıçta görüneceğini not ettiğimiz bir noktada– her şeyin önemi kaybolup gider. Eğer ölüm bir yaşamın silsilelerini, o silsileler nerede kesilirse kesilsin orası keyfî bir nokta olduğundan, belli bir şekil almasının önünü kesiyorsa ölümsüzlük de onların böyle bir şekil almasına olanak tanımaz, çünkü o basitçe onları kaydetmemizi engeller.

Bu bizi filozoflar Nagel ve Williams arasındaki anlaşmazlığa geri götürür. Nagel deneyimin kendisinin müspet bir şey olduğunu savunur. Nagel'in şu fikrini hatırlayın: "[yaşamı daha iyi ya da daha kötü yapan unsurları bir kenara bıraktığımızda] geriye kalan salt nötr değildir: Kesinlikle olumludur." Canlı olmak iyi bir şeydir. O, herhangi bir olayda, alternatifini alaşağı eder. Bu görüşe göre, daha çok yaşam daha azından daha iyidir, bu niceliği yüzünden değil, yalın bir şekilde onun yaşam olması yüzünden böyledir. Nagel, ölümün menfi bir şey olduğunu savunur. O kaçınılamaz bir kötüdür, ama yine de kötüdür, çünkü o bizi kendinde iyi bir şeyden mahrum bırakır:

Canlı olmak. Nagel, denemesini şöyle sonlandırır: "Sahip olmanın iyi olduğu yaşamın miktarı için bir kısıt yoksa, o zaman hepimiz için kötü bir son elde bekletiliyor demektir" (1991: 10).

Williams bunu ölümsüzlüğü savunan ve bu yüzden de kusurlu bir argüman olarak kabul eder. Nagel'in görüşünün böyle kabul edilmesi anlaşılırdır. Eğer daha çok yaşam daha azından iyiyse, o zaman herhangi bir anda ölmektense basitçe yaşamaya devam etmek daha iyidir, ama yaşamaya devam etmek ölümsüz olmak demektir. Dolayısıyla, ölümsüzlük ölümlülükten daha iyidir.

Bununla birlikte, Nagel açık bir şekilde ölümsüzlüğü tartışmaz. Bu, önemli bir nokta halini alır. Bu bölümün başlarında bir yerde, olası iki tür insan ölümsüzlüğü ayrıştırdık: Kişinin ölümsüz olduğunun farkında olduğu bir ölümsüzlük ve bu farkındalık olmaksızın bir ölümsüzlük. Eğer kendimizi insan olarak hayal edeceksek, o zaman makul olan ölümsüzlüğün farkında olduğumuz ölümsüzlük olduğunu söyledik. Ve bu yüzden, bunun hayatlarımızdaki etkisinin pek çoğu olumsuz olan sonuçları vardır. Ölümsüzlüğün insan yaşamının anlamlılığını içsel ve dışsal olarak tehdit edişi arasında yaptığımız ayrımda, içsel tehditlerin hepsi kişinin ölümsüz olduğunun ayırdında olmasını gerektirir. Borges'in tasvir ettiği karanlık ve Nussbaum tarafından tartışılan ciddiyet eksikliği, ölümsüz varlıkların ölümsüz olduklarını fark etmelerini gerektirir.

Anlamlılığa karşı dışsal tehdit, yani yaşamın sadece sürüp gidecek olması da kişinin ölümsüzlüğünün farkında olmasını gerektirir. Kişiyi ele geçiren sıkıntı ve umutsuzluk, hâlâ yaşayacak daha çok zaman olduğunu ama tatmin edilecek veya tutkuyla bağlanılacak hiçbir şey kalmadığını fark etmenin sonuçlarıdır. Elbette kişinin ölümsüz olduğunun ayırdına varamaması mümkündür. O durumda, anlamlılığa karşı içsel tehdit kaybolur ve kişi en azından bir süreliğine dışsal tehdidi bir kenara bırakabilir. Ancak, gördüğümüz gibi, bu bir *insan* yaşamı olmazdı ve

bizim burada ilgilendiğimiz ölümsüz bir insan yaşamıdır. Bu, ölümle ilişkimizi anlamamıza yardımcı olan şeydir.

Nagel'in bunu açık bir şekilde tartışmadığı gerçeği, onun argümanını Williams'ın gördüğünden farklı bir şekilde anlamamıza olanak tanır. Nagel'in görüşünün, insanların ölümsüz olması gerektiği değil yalnızca yaşamaya devam etmeleri gerektiği olduğunu söyleyebiliriz. Bu ayrım garip görünebilir. Bu, felsefecilerin farksız ayrım dedikleri şeye benzer. Ayrıştırılan şeylerin aslında aynı olduğu bir ayrım: İnsan ölümsüzlüğü kişinin ölümsüz olduğunu bildiği bir ölümsüzlüktür. Nagel'in savunduğu şey bu değildir. Onun görüşü, ne zaman gelirse gelsin ölümün bizim için kötü olduğudur. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, Nagel, ölümlü bir varlığın bakış açısından, ölümün her daim bir şeytan olduğunu tartışır. O ne ölümlü bir varlığın bakış açısından, ölümsüzlüğün iyi olabileceğini tartışır ne de, ve bu hayati bir noktadır, ölümsüz bir varlığın bakış açısından ölümsüzlüğün iyi bir şey olduğunu tartışır. O sadece bu imkânları değerlendirmez.

Şimdi birisi, Nagel'in bu imkânları değerlendirmiş olup olmamasının önemli olmadığını, onların onun söylediklerinden çıkarılabileceğini söyleyebilir. Bu, şöyle yazdığında Williams'ın görüşüne benzer:

> Ölüm herhangi bir zamanda kötüdür... Nagel gerçekten de kendi bakış açısından bu sonuca izin vermiş gibi görünür... Ama bunun geniş sonuçları vardır; çünkü bunların hepsi doğruysa, o zaman bu yalnızca yaşamak her zaman iyiymiş gibi değil aynı zamanda bir de her zaman yaşamak, yani asla ölmemek daha iyiymiş gibi görünür. (1976: 89)

Ama bu daha geniş sonuçların ille de çıkarılması gerekir mi? Hem bir anlamda yaşamaya devam etmenin daha iyi olacağını hem de başka bir anlamda ölümsüz olmanın daha iyi ol-

mayacağını söyleyerek ölüm hakkında düşünebileceğimiz bir yol olabilir mi? Bu, bu bölümün üzerine eğildiği ikiliktir. Eğer ölüm kötüyse, ölümsüzlük de öyledir, ama farklı bir şekilde.

Williams burada bir ikilik görmez. Bu bölüm boyunca gördüğümüz sebeplerden dolayı, ölümsüzlüğü kötü olarak kabul eder. Bu yüzden onun vardığı sonuç ölümlülüğün kötü bir şey olmadığıdır. Bütün bunlar bir zamanlama sorusudur. Kişinin yaşamak için olan tutkusunun mahfuz kalacağı kadar uzun yaşaması gerekir. Bundan daha kısa olduğunda ölüm erken ölümdür: Daha uzun olduğundaysa insan yaşamdan sıkılmış şekilde ölür. Elbette bunu söylemek yapmaktan daha kolaydır. Pek çok insanın erken ölümden kaçınmak için doğru bir zaman ayırıp ayırmadığı bile belli değildir. Ancak, Williams'ın görüşünde, her yaşam için doğru bir zaman vardır, o zamanın ne zaman olduğunu bilmek kaypak bir mesele olsa da. Williams ölüm hakkında şöyle yazar:

> İster istemez ölüm ya çok erken ya çok geçtir. EM [Elina Makropoulos, kurgusal ölümsüz karakter] bize onun çok geç olabileceğini hatırlatır ve pek çokları için, Lucretius'a karşı, onun erken olabileceğinin hatırlatılmasına ihtiyaç yoktur. Eğer bu bir tür ikilikse, bu ikilik her şey hâlâ olduğu gibiyken ve eğer kişi sıra dışı bir şekilde şanslıysa, çözülebilir, ama bir şeyler yaparak değil, yalnızca o şeyleri yapamayışın dehşeti su yüzüne çıkmadan hemen önce ölerek (*A.g.e.*, 100).

Bu pasajdaki kilit söz *hemen önce*dir. Eğer kişi ölmeyişin dehşeti suyun yüzüne çıkmadan hemen ölürse; o zaman o yakın zamanda ölmüştür. O noktada yaşam değerli olmaya devam eder. Kişi kendi yaşayışına bağlıdır, hiç olmazsa Nagel'in tartıştığı tipten çıplak deneyime bağlıdır. Şimdi birisi şunu söyleyebilir: Uğruna yaşanacak her şeyin bitmesinden hemen sonra ve çok uzun yaşamanın dehşetinin su yüzüne çıkmasından önce bir an vardır, bu ölmek için muazzam bir

andır. Bu bana bir imkân gibi görünüyor –esasında bu imkânı birinci bölümde belirtmiştik– ama bu pek ihtimali olmayan bir imkândır. Pek çoğumuz için yaşamdaki bağlılıklarımız çok iyi organize edilmiştir ve bu yüzden de ölmek için harika olan belli bir anda sona ermez. Bunun yerine, sık sık başvurduğumuz metaforda olduğu üzere, her zaman bizi dünyaya bağlayan silsileler/zincirler vardır. O zincirlerin her şey kötü gitmeye başlamadan hemen önceki belli bir anda bir araya geleceği fikri pek mümkün görünmüyor.

Eğer bunda haklıysak, o zaman ölmek için doğru bir zaman olduğu çok az muhtemeldir, en azından insan yaşamlarının çok büyük bir çoğunluğu, neredeyse hepsi için. Ölümsüzlüğe karşı tartışmasında, Williams diğer tarafa fazlaca yönelmiş görünür. Ölümsüzlük bizim için kötü bir seçenek olabilir, ama ölmek de öyledir. Nagel'in söylediği gibi, kötü bir şey hepimiz için bekleyişte olabilir. Meseleye böyle baktığımızda, Nagel'in pozisyonu Williams'ın ona yaptığı mantıksal formülasyondan (herhangi bir anda ölmek kötüdür, dolayısıyla ölümsüzlük iyidir) bir şekilde daha incelikli/derinlikli gibi görünebilir. Nagel'in argümanını ölümsüzlüğün iyi olduğunu söylüyor olarak değil ama pek çoğumuz için herhangi bir anda ölmek kötüdür olarak anlayabiliriz. Bu ölümün bize sunduğu ikiliği yakalamaya başlar. Ölümlü varlıklar olmamız daha iyidir ama ölmek için iyi bir zaman diye bir şey yoktur. Ölümlülüğümüz yaşamlarımıza şekil verir; ölüm o yaşamlara tutarlılık ve anlam kazandırır. O yaşamların anlarını nadide kılar. Ve yine de, ölmek bunların hepsini tehdit de eder. Ölmemiz iyidir, ama asla henüz değil.

Elbette bu *asla henüz değil* herkes için geçerli olmayacaktır. Çok büyük duygusal veya fiziksel acı içinde olan bazıları, özellikle de bir defalığına güçten düşüren ve ölümcül hastalıklara yakalananlar için bir an önce ölmek daha geç ölmekten daha iyi olabilir. Fakat onlar için bile, ölecekleri gerçeği bir

an önce ölme kararlarında rol oynar. Onlar için yaşamlarını planlayacakları bir gelecek yoktur. Bu sadece çok büyük bir acı içinde yaşama meselesi değildir, insan hayatını anlamlı kılan türden işlere girişme fırsatını bu acı yüzünden bulamamaktır. Bu işler için yeterli vakit kalmaz. Bir geleceğin varlığı umut sunar. Kısa bir süreliğine acı içinde yaşayıp ardından ölme ihtimaliyse bunu sunmaz.

Burada daha geniş bir ders var. Birisi, burada ileri sürdüğüm ikiliğe uzun ve tatmin edici yaşamlar sürmüş çoğu kimselerin o yaşamların sonuna geldiklerinde ölmeye hazır olduklarını söyleyerek karşı çıkabilir. Onlar ölümle barışırlar. Onlara göre ölmek için doğru bir zaman yok mudur? Böylece en azından göz ardı edilemeyecek sayıda durum için Williams haklı değil midir?

Bu örnekle ilgili problem, bu insanların öleceğini bilmesi ve bu yüzden de barıştıklarının kaçınılmaz olmasıdır. Bu insanlara daha çok yaşama ve ölme seçeneği sunulmamıştır. Bunun yerine, onlar kendilerini yaşamlarının sonuna gelmiş olarak görürler, zamanlarının neredeyse dolmuş olduğunu bilirler ve bu yüzden bu gerçeği kabul edebilecek duygusal kaynaklara sahiplerdir. Onlar ölmek için çabalamaz. Onlar kaçınamayacakları bir ölümle soğukkanlılıkla yüzleşirler. Böyle insanlar tarafından daha çok yaşama ihtimali de muhtemelen kucaklanır ama bu hesapta olmadığından, onlar verileni kabul ederler.

Bu, ölümcül hasta olan insanların hiçbir zaman ölmeyi istemeyeceği manasına gelmez. Birisi intihar eden insanlara işaret edebilir. Ancak, bu yine de ölümün bizim için kötü olduğu fikrine karşı pek bir delil sunmaz. Yakın zamanda yapılan bir araştırma, intihar edenlerin çok büyük bir çoğunluğunun, eğer ilk denemelerinde engellenmişlerse, bunu bir daha denemediklerini gösterdi. İntihar kaynağını çoğunlukla kişinin yaşamı üzerine yaptığı derinlemesine bir düşünce yerine geçici bir

umutsuzlukta buluyor gibidir. Fakat intihara kalkışan nüfus içerisinde fırsat verildiğinde bunu tekrar eden insanlar da vardır. Bunlar çok azdır ama yine de vardır. Üzücü olsa da, yaşamları böylesine acı kaynağı olan insanlar için yaşamaya devam etmek büyük bir yük haline gelir. Hangi sebepten olursa olsun, onların yaşamları önceden sahip olduğu anlamı kaybetmişlerdir ve bu anlamın geri kazanılması pek ihtimal dâhilinde değildir. Bu insanlar burada tartıştığımız ikilik tarafından esir alınmamıştır. Ancak, onların durumu bizim konturlarının peşinde olduğumuz ikilemden daha kötüdür.

Nedir o ikilem? Hem ölümün hem de ölümsüzlüğün bize ters düşmesidir. Eğer ölüm hepimiz için kötü bir sonsa, ölümsüzlük hepimiz için kötü bir son eksikliğidir. Bu ikilik ki, belki de insanın karşılaştığı en önemli ikiliktir, kişinin teorik olarak çözebileceği bir şey değildir. Bu, bir kişinin çözümüne kafa yorduğu bir bulmaca değildir. Bu her birimizin yaşamlarımızda karşılaştığı ve benliklerimizi nasıl yarattığımızı yapılandıran bir ikiliktir. Peşimizde olan ölüm yaşamlarımızın bizim için önem taşımasına olanak tanıyan şeydir.

Yaşamlarımızın yüzleştiği soru bu ikiliğin karşısında nasıl yaşayacağımızdır. Ölüm, yaşamlarımızı yaraşır kılan zaruri bir özellikse, kendimize ne anlam yükleriz? En başında bunun bir ikilik çözme sorunu olamayacağını anlamamız gerekir. Williams bunu bir doğrultuda çözmeye çalıştı: Ölüm lehine. Nagel, en azından Williams'ın okumasına göre, bunu aksi doğrultuda çözmeyi denedi. Ancak burada gördük ki bir çözüm yok. Bu, ölümün önümüze koyduğu problem çözme sorunu değil, onunla nasıl yaşayacağımızı kestirebilme sorusudur. Elbette bu ikiliği konumlandırmanın pek çok farklı yolu vardır. Her yaşamın rıza göstermek zorunda olduğu tek bir formül yoktur. Ama problemle ilgili yapabileceğimiz bazı genel değerlendirmeler vardır ve şimdi onlara geçiyoruz.

3 ÖLÜMLE YAŞAMAK

Şimdi nerede olduğumuzu enine boyuna bir tartalım. Ölüm hakkındaki soruşturmamızda, onu bir sonluluk olarak sorguladık: Yaşama koşulsuz bir son olarak. Bunun yaşamlarımızda her birimiz için ne manaya gelebileceğini anlamak istiyoruz. Şayet ölüm, bir son değilse, o gerçekten de bir ölüm değildir. Söylediğimiz gibi, bir ölümden sonraki yaşam ölümümüzü aşmamıza olanak tanır. Bir parçanız ölüyor olabilir, ama *siz* gerçekten ölmezsiniz.

Ya gerçekten ölüyorsanız? Ya kalbiniz durduktan sonra ve beyniniz işlemez olduktan sonra sizden geriye bir şey kalmıyorsa? O zaman ölüm basitçe yaşamın kesilişidir. Yaşamınızın durduğu an olmaktan başka bir sonucu yoktur bunun. Dahası, bu kesilme herhangi bir anda olabilir. Kesin olan bir şey var ki, bu olacaktır. Yaşamınıza perde inecektir ve bu oyunun ortasında olabilir. Perdeyi her daim orada üzerimizde sallanırken görebilirsiniz. Öyle yaşarsınız ki, perdenin erken inmesi pek ihtimal dâhilinde görünmeyebilir. Sağlıklı beslenebilir, egzersiz yapabilir, arabayı çok dikkatli kullanabilirsiniz. Bu perdenin üzerinize beklenmedik bir şekilde inme ihtimalini azaltır ama bu onun inme ihtimalini bertaraf etmez. Genetik yatkınlık, doğal afetler, yolu paylaştığınız kötü

sürücüler: Bunların hepsi insanların yaşamlarının perdesini çekiştirip durur.

Akıldan çıkmayan ölüm korkusu kişiyi ölümsüzlüğe imrendirebilir. En azından ölümsüzlükle yaşamımızın önemli bir sahnesinde perdenin ineceği korkusu ortadan kalkar. Ancak, ölümsüzlük kendi problemlerini beraberinde getirir. Durmadan sürüp giden bu oyun sıkıcıdır ve şayet bu hayat oyununun durmaksızın sürüp gideceğini bilerek (ya da başladıktan hemen sonra) içine girerseniz, ondan sıkılmanız kuvvetle muhtemeldir. Onun herhangi bir parçasının bir önemi kalmayacaktır. Hiçbir şey ne bir ehemmiyet ne de bir aciliyete sahip olacaktır. İlişkiler muhtemelen sığlaşacak, bağlılıklar gevşeyecek ve zaman her anda ağırlaşacaktır. Varoluşunuzun bitimsizliğinden kaçacak hiçbir yer olmayacaktır. Meşgaleleriniz için nihayetinde enerjiniz ya da tutkunuz kalmayacaktır ve bunu onlara giriştiğiniz anda bileceksinizdir. Açılan deneyiminiz ölümlü varlıklar için sahip olduğu meraka sahip olmayacaktır; çünkü o her zaman orada olacaktır. Ve salt düşünceye veya spekülasyona sığınsanız bile ondaki ilginizi de kaybedeceksinizdir, çünkü o bir yaşama –sizin yaşamınıza– kaynağında olmadığı gibi sahip olmayacaktır.

Şüphesiz ki, pek çoğumuz ölümle karşılaşmaktan kaçınırız. Bu, çaresi, eğer varsa tabii, kendisinden daha beter olan bir hastalık gibidir. Elbette ölüm heyulasından kaçınmanın en kolay ve en yaygın yolu basitçe onun hakkında düşünmemektir. Bu, arabada duyduğunuz hafif aşınma sesiyle karşılaştırılabilir. Belki onu göz ardı ederseniz, yitip gidecektir. Ancak karşı yön de daha iyi değildir. Ölüm üzerine sürekli bir düşünme onu görmezden gelmekten daha iyi bir strateji değildir. Bunun sebebi, ölüm üzerine sürekli düşünmenin genellikle ona çare arama ya da kontrol altına alma çabası olmasıdır. Fakat ne ölümün çaresi vardır ne de o kontrol altına alınabilir. Gözleri yukarı, perdeye

dikmek onu düşmekten alıkoymayacaktır. Tehlikelerini defetmek amacıyla ölüm hakkında ilelebet düşünmek, durmaksızın ellerini yıkayan obsesif kompulsif kişilerin durumuna benzer. Bu kişiler sürekli kir pas tarafından tehdit edildiklerini hissederler, bu yüzden onlar yeterli bir temizlenmeyle o kiri pası kıyıda tutmayı umut ederler. Fakat mikroplar ve ölüm, her zaman bizimle birlikte olacaktır. Onları bertaraf eden ve onlarla bizim aramızda mesafe olacağını garanti eden bir ritüel yoktur.

Ölümü göz ardı etmek (veya tam tersi, ölümü takıntı haline getirmek) iş görmediğinde, sıradaki en yaygın strateji ölüm hakkında onu alt edecek bir şekilde düşünmektir. Gördüğümüz gibi, bu ölümden sonra yaşamın yaptığı şeydir. Ölümden sonra yaşam fiziksel vefatın ardından kişinin özünü bozulmadan tutarak ölümden kaçınır. Üzerinde durduğumuz örneklerde, Hıristiyanlığın ve Budizmin bazı versiyonlarının, çok farklı şekillerde olsa bile, bunu yaptığını söyledik. Burada hem Hıristiyanlığa hem Budizme ilginç bir karşıtlık sağlayan Taoizm örneği vardır. Bu karşılaştırmaya yalnızca bir anlığına göz atabileceğiz, ama bunu iş başında görmeye değecek.

Taoizmde, Budizmde olduğu gibi bir ölüm ve yaşam çevrimi vardır ama karma yoktur. Her birimiz varlık denizinde birer dalga gibiyizdir. Kendimizin eşsiz ve değiştirilemez bireyler olduğunu düşünerek denizden geliriz, bunun sebebi daha büyük bir şeyin geçici hareketlerinden başka bir şey olmadığımızı anlamamızdır. Nihayetinde, o daha büyük şeye döner ve onun bir parçası oluruz. Taoizm, Budizm gibi benlik kavramının yanıltıcı olduğunu kabul eder. Basitçe kozmosun açılan bir süreci vardır ve benlikmiş gibi görünen şey bu kozmik açılıştaki bir andan daha fazlası değildir. Fakat reenkarnasyona inanan Budistlerin aksine, Taoizm bu anlamda daha tutarlıdır. Reenkarnasyon kendi içinde üstü örtük bir benlik fikrini barındırır. O benlik Nirvana'ya ulaştığında tekrar göz-

den yitebilir, ama en azından bir yaşamlar dizisi boyunca o benlik orada kalır. Kişi doğar, ölür, meydana geldiği ve aslında hiç terk etmediği kozmik kaynağa geri döner.

Taoizmde ölüm nasıl kavranır? Bu biraz belirsizdir. Bir bakış açısından kişi kesinkes ölür. Dalga denize geri düştükten sonra, kişiden geriye hiçbir şey kalmaz. Tabii ki, orada ölen birisinin, bir benliğin olduğu fikrinin kendisi hatalıdır. Ama bunu bir kenara koyarsak, bir benlik deneyimine sahip olunduğu kadarıyla, bu kişinin ölümüyle sonlanır. Bu şekilde kavrandığında, Taoizm bir ölümden sonraki yaşam kavramına sahip değildir. Birinci bölümde yalıttığımız ölüm temaları baki kalır.

Ancak, işleri karıştıran başka bir bakış açısı daha var. Bir söyleyişte, kişi ölümünün ardından kozmik şeye geri döner, ama bütünüyle gözden yitmez. Antik Taocu Chuang Tzu'nun yazılarında, örneğin, bir karakter yaklaşmakta olan ölümünü kutlar, onu başka maceralar için bir şans olarak görür. Bu karakter kendisinin hangi çeşitli parçalarının sıradaki olduğunu merak eder. Karakterin, Yaratıcı olarak adlandırdığı:

> Belki de zamanla... benim sol kolumu bir horoza dönüştürecektir... Ya da belki de sağ kolumu yaylı tüfeğe dönüştürecek ve ben de pişirmek için bir baykuş vuracağımdır. Veya belki de o, zamanla kalçalarımı at arabası tekerleğine dönüştürecektir. Sonra, ben bir at ruhuyla, tırmanış yapacak ve gezintiye çıkacağımdır (1964: 80-1).

Böyle anlaşıldığında, olağandışı olsa da, burada kişinin ölümünü aşmasına dair bir kavrayışı söz konusudur. Elbette kişi kozmik şeye geri dağıtılır. Ama kişi için deneyimlenecek daha fazlası vardır. Bu çeşitli yerlerde ve formlarda olabilir, ama dört gözle beklenecek başka bir şey vardır. Bu bakış açısı Hıristiyanlık veya Budizm tarafından ön görülenden çok farklı bir ölümden sonraki yaşam sağlar.

Birisi Taocu fikre empirik bir arka plan kazandırabilir, ama bu onun ölüm karşısında sunabileceği rahatlık pahasına gerçekleşir; çünkü ekolojik sistemleri düşünürsek, gerçekten de o sistemlerin parçası olduğumuzu kabul edebiliriz. Günümüzde küresel ısınmanın etkileri bize bunu hatırlatmaktadır. Bu yüzden, eğer kendimize biyolojik madde gözüyle bakarsak, o zaman ölümlerimiz bizi toprağa geri döndürür. Daha sonra bitki maddesinin parçası olarak toprağı besleriz (kendimizi bir tabuta kapatmadığımızı varsayarak). Bitkiler, hayvanlar tarafından yenir ve sonra onların biyolojik yapısının bir parçası olurlar. Bu anlamda, biyolojik dağılımımız esasında bir anlamda horoz bacaklarına, yaylı tüfeklere ve at arabası tekerleklerine dönüşebilir (son ikisi artık pek öyle olmasa da). Ancak böyle anlaşıldığında da hâlâ ölürüz. Yaşamlarımız hakkında bizim için önemli olan şey lağvedilir. Bu yüzden, bu perspektif ilişkilenmelerimizin anlamlılığından koparılmamıza yardım etmedikçe (ki bu özünde Taoizmin yapmayı denediği şeydir –buna kısa süre içinde döneceğiz), peşimizi bırakmayan ölüm iktidarından sıyrılmamıza yardım edemez.

Ölüm hakkında düşünmemeye, onu takıntı haline getirmeye ve bir ölümden sonraki yaşam kavramını kucaklamaya ek olarak, ölümün pençesinden kaçmak için en azından başka bir stratejiyi gördük. Bu, Bernard Williams'ın en azından doğru zamanda ölmenin mümkün olduğu iddiasıdır. Ölüm hakkında bu şekilde düşünmek insanların öleceğini reddetmez veya ihmal etmez. Bunun, en azından bazen inkâr ettiği, ölümle ilgili ikinci temadır. Ölüm bir hedef veya başarı değildir. Burada açık olmalıyız, böylece Williams'ın pozisyonunu çarpıtmamış oluruz. O, ölümün bazılarımız ya da çoğumuz için doğru zamanda geldiğini söylemez. O, ölümün doğru zamanda gelebilmesinin mümkün olduğunu söyler: Yaşamlarımızın ölümsüzlükle ilişkilenen sıkıntıya düşmesinden hemen

önceki o an. Belki de o anın gelmesi bir insan yaşamı süresinden çok daha fazla zaman alabilir. Williams bu ihtimali reddetmez. O, sadece insan yaşamlarında buna benzer bir anın var olabileceğini düşünür. Ve bu, ölümle bağdaştırılan o umudun kaynağıdır: Ölümün yaşam için münasip bir son olabileceği umudu.

Buraya kadar inşa edegeldiğimiz perspektifle bakılacak olursa, bu umut zayıflayabilir. Ölümün doğru zamanda gelmesi belki de imkânsız değildir. Bir önceki bölümde, ölümün zamanlı olabileceği bazı istisnai durumları tartıştık. Ancak, insanların projeleriyle nasıl ilişkilendiğine, kendimizi nasıl geleceğe doğru konumlandırdığımıza bakıldığında, ölümün pek çoğumuz için nasıl olup da münasip bir zamanda gelebileceğini anlamak zordur. Belki de eğer insan yaşamı iki yüz yıl olsaydı, durum farklı olabilirdi, ama öyle değil. İnsan ömrünü göz önüne aldığımızda, herhangi birimiz için ölümün doğru zamanda gelmesi pek ihtimal dâhilinde değildir. Gelişme ihtimali olmayan, sefilce sürüp giden yaşamlar bunun istisnasıdır.

Ancak, ölümün iktidarından sıyrılmak için başka bir strateji daha var. Henüz tartışmadığımız bir tanesi. Ve yine de çoğu kişi ondan bahseder. Bunu yaptıklarında, onu bir tür ölümsüzlük olarak görürler. Bu, kişinin dünya üzerinde bir iz bırakma ve bu dünya üzerindeki etkisini veya ismini bile, mezarın ötesinde sürdürebilme hedefini içerir. Bu, büyük ve pahalı jestler yoluyla denenebilir: Bir hastanenin bir bölümü veya bir okul binası için bağış yapmak. Bu, bir kitap yazarak –evet, gerçekten de– denenebilir. Bu, çocuk sahibi olarak bile denenebilir, ki buna birden fazla kez "ölümsüzlüğe teşebbüs" olarak değindim. Tüm bunların ardında yatan fikir kişinin arkasında kendinden bir şeyler bırakmasıdır. Kişi, terk ettiğinde, kendisinden geriye bu dünyada bir şeyler kalmasını güvence altına almaya çalışır.

Bu güvence nasıl işler? Belli ki bunun kişinin ölümünden sonra kullanımı mümkün değildir. Benim adıma dikilmiş bir bina olsa, ölümümden sonra bu bina hakkında bir şey bilemem. Böylece, bu bana bir teselli sağlamaz. Bu yalnızca yaşadığımın bir teminatı olarak iş görür. Kendime öldükten sonra hatırlanacağımı söyleyerek, benim ismimi taşıyacak bir bina için para bağışı yaparım. Ve o hafızada yaşamaya devam ederim. Bir bina için para bağışı yapmaya beni teşvik eden tek şey bu olmak zorunda değil. O para bağışı yapanlar –veya kitap yazanlar veya çocuk sahibi olanlar– için bu bir teşvik olmayabilir. Fakat teşviki bu olanlar için, bu muhtemelen hâlâ yaşarlarken onlar için bir avuntu olarak iş görür.

Ne var ki, bu ölüm karşısında küçük bir avuntudur. Birincisi, böyle şeyler yalnızca kişinin adının ve etkisinin devamını sağlar, deneyiminin değil. Ben ölürüm ve adımı taşıyan hiçbir bina bunu durduramaz. Artık gökyüzündeki yaprakları görmek üzere uyanamayacağım ve karımı yanımda hissedemeyeceğim veya çocuklarımın seslerini duyamayacağım. Yazmam kesilecek. Bu dünya için umutlarım ve onunla ilişkilenmelerim benimle birlikte sona erecek. Kısacası, geride bir şey bırakmak, *beni* geride bırakmaz. Eylemler ölümsüzlüğe teşebbüs oldukça, sadece kötü bir ikame olarak iş görürler.

İkincisi, bu eylemlerin bahşettiği ölümsüzlük yıllar geçtikçe zayıflar. Beni hatırlayanlar olur, bağışladığım binaya girdiklerinde veya çocuklarımla tanıştıklarında veya kitaplarımı okuduklarında hatıralarında yaşayacağım insanlar olur. Ama onlar da ölür ve sonraki nesil beni yalnızca beni tanıyanların onlara anlattığı hikâyeler yoluyla bilir. O hikâyeler onlar için muhtemelen pek önemli olmayacaktır ve böylece onlar bir sonraki nesil tarafından unutulacaktır. Eğer şanslıysam, yaşamım hakkındaki bir ya da iki gerçek benim ölümsüzlüğümle ilişkilendirilecektir. Ancak, birkaç

nesil içinde, geriye yalnızca sırtlarında ismimin yer aldığı birkaç kitap, hiç kimsenin umursamadığı ismimi taşıyan bir bina veya kendileri için yalnızca soy ağacında bir konumu temsil edeceğim torunlarımın çocukları kalacaktır. Marcus Aurelius *Meditasyonlar*'ında şöyle yazar:

> Her şey hikâyelenen geçmişe dönüşür ve kısa bir süre sonra unutulmaya yüz tutar. Hayatı zafer parıltılarıyla dolu olanlar için bile böyle olur; geri kalanlar içinse, onlar daha son nefeslerini vermeden, Homeros'un deyişiyle, "gözlerden ve sözlerden yitip giderler." (4. Kitap, § 33)

Tüm bu ölüm hakkındaki yaklaşımların ortak noktası nedir? Ölümün ihmalini, onun üzerine düşünmeyi, ölümden sonraki yaşamı kucaklamayı, ölümün doğru bir zamanda gelebileceği fikrini ve dünyada silinmez bir iz bırakma çabasını birbirine bağlayan şey nedir? Bunu şöyle anlatmak istiyorum: Bütün bunların hepsi yaşamın *kırılganlığını* ihmal eder. Eğer bir önceki bölümün sonunda kendimizde bulduğumuz ikilemle mutabakata varırsak, farkına varmamız ve birlikte ve içinde yaşamamız gereken şey bu ikilemdir.

Yaşamın kırılganlığına başvurduğumda, şu ana kadar söylediklerime yeni bir şey eklemiş olmuyorum. Aksine, bu önceki temaları özetlemenin bir yoludur. İnsan yaşamı ölüm karşısında kırılgandır. Ölüm tarafından her an kırılabilir. Tam da bu yüzden, yaşam yalnızca sonunda değil, varoluşu boyunca kırılgandır. Aynı zamanda bu kırılganlık, eğer kırılgan olmasaydı asla olamayacağı bir şekilde yaşamı değerli kılan şeydir. Yaşamımız kırılgan olmasaydı asla yapamayacağımız bir şekilde onunla ilgileniriz, ona bakarız ve onunla ilgili endişelere sahip oluruz.

Bir nesneyi, mesela antika bir saati düşünelim. Varsayalım ki nesiller boyunca size ulaşmış böyle bir saate sahipsiniz. Onu

bir çekmeceye koyabilir veya cam bir kutuda ya da şömine rafında sergileyebilirsiniz. Bir anlamda o artık bir saat olmaktan çıkar. O bir müze parçası olabilir ve onun zamanı söylediği gerçeği tamamen alakasız olabilir. Hâlâ işleyeninin olup olmadığının bir önemi kalmayabilir, belki de hâlâ zamanı gösterebildiği için onunla övünmeniz veya içini titizlikle açıp işleyenini sergilemeniz ve sonra da kabına ya da kılıfına koymanız bunun istisnası olabilir. Ama o artık bir saat değildir; kelimenin sıkça kullandığımız steril anlamıyla o bir sanattır. (Müzelerde veya galerilerde pek çok sanatın nasıl da steril göründüğünü düşünün. Bağlamın dışında, duvarlara asılı veya onu insanlara göstermek dışında hiçbir amacı olmayan odalarda kaidelerin üzerinde sergilenir. Bu sanatın insan yaşamına kattığı bir şey yoktur ve bunu gösterir. Birilerinin oturma odasında ya da bürosunda hissedilemeyecek bir biçimde soyutlanmış hissettirir.)

Tabii ki saatinizi bu şekilde ele almak zorunda değilsiniz. Aksine, onu pratik bir nesneden daha öte bir şey olarak ele almayabilirsiniz. O bir saattir; zamanı söyler. İşe gitmeden önce kolunuza takar, günün sonunda da iş kıyafetlerinizin arasına atarsınız. Onu bu şekilde kullanmak onun en azından amacına uygun işlemesine olanak tanır. Eğer antika saati fazla laubali bir şekilde kullanırsanız, sorun onun çok uzun süre işlemeyeceğidir. Bir saati saat olarak kullanmak harika, ama antika bir saati bir Timex gibi kullanmakta pek bir mantık yok gibidir. O bundan fazlasını hak ediyor sanki, çünkü değerli ve kırılgan bir nesne. Bir Timex'i bozar, sonra da yenisini sipariş edersiniz. Bu saati kırmaksa talihsizliktir.

O zaman muhtemelen antika saati kullanmanın en iyi yolu onu takmaktır ama bunu yaparken de dikkatli olmaktır: Nevrotik bir dikkatlilik değil tabii ki, ama onu zevkle takarken aşırıya kaçmamak, zihninizin bir yerinde onun üstünüzde olduğu gerçeğini tutmak ve belki de ona her baktığınızda,

güzelliğinin veya yaşının veya karakterinin sizi etkilemesine izin vermek. Bunu yapmanın tek bir doğru yolu yoktur. Sizi eski bir aile saatini takmaya iten şey, beni buna yönelten şeyden farklı olabilir. Her birimiz saati kendi belirlediğimiz biçimlerde takarız. Ama her birimiz onu takarız ve onu lüzumsuz bir zarardan korumaya çalışırız.

Bu, saatinize hiçbir şey olmayacağı manasına gelmez. Bir sağanağa yakalanabilir veya onu taktığınızı unutup bileğinizi musluğun altına tutabilirsiniz. Kordonu kopabilir. Çıkartıp bir kenara koyduğunuzda birisi onu çalabilir. Ancak, bunların hiçbiri onu bir kaidenin üstünde ve cam bir fanusta saklamanızı gerekçelendirmez. Onu kısa bir süre için takmak hiç takmamaktan iyidir.

Buradaki analoji elbette ölüm karşısındaki bir insan yaşamıyla kurulur. Öleceğimizin ayırdına vararak nasıl yaşayacağımız hakkında düşünmek zorundayız. Bu her ne pahasına olursa olsun bizi canlı tutmaya çabalayan akılsız bir öz-korunmaya götürmez. Ne de bu bizim ölümü göz ardı etmemize neden olur. Birincisi sahip olunmaması daha iyi olan ölümsüzlüğü arar. İkincisi zaten ölümsüzmüşüz gibi harekete eder veya alternatif olarak hayat pahasına ölümü kucaklar. Bunların hiçbirisi insan yaşamının kırılgan olduğunun ve onun her daim ölüme maruz kaldığının ayırdında değildir, aksine kaçınılmaz ve belirsiz ölüm karşısında yaşamaktır. Bunu yapacak olanın ne olduğunu, kişinin nasıl kırılgan bir hayatı yaşayabileceğini sorgulamamız gerekir.

Birçok yol var. Kırılganlığın kendisini yaşamaya odaklanacağız, ölümün de ölümsüzlüğün de bizim için iyi olmadığı ikilemine veya başka bir şekilde söylersek, ölümün hem hayatın anlamının temel kaynağı hem de ona karşı temel tehdit olduğu ikilemini yaşamaya denktir. Soru, yaşamlarımız hak-

kında onların üzerine hem ölüm hem de bu ikilem tarafından düşürülen gölgede nasıl düşünmemiz gerektiği olacaktır. Ancak, buraya dönmeden önce, kişinin onun içinde nasıl yaşadığı sorusunu sormaksızın yaşamın kırılganlığını tanıyan bir yaşam yaklaşımı üzerinde durmalıyız. Bu yaklaşım insan yaşamının kırılganlığından bir adım geri atarak çalışır ve onu daha geniş bir resmin içinde konumlandırır. Daha geniş bir resim içinde konumlandırıldığında, hayat üzerindeki kavrayışımızı gevşetiriz, bu da ölümü daha az tehditkâr hâle getirir. Yaşamlarımızı oldukları gibi kırılgan ve onlardan devşirdiğimiz önemden daha az önemli görürüz. Ve eğer yaşamlarımız daha az önemli bir hâl alırsa, ölümümüz de öyle olur.

Bu yaklaşımı ele almanın yollarından birisi Epikurosçu antik filozof Lucretius tarafından sunulur. Lucretius'un ölümün zararına karşı sunduğu birden fazla argümanı vardır. Bunlardan birisini, ki bu doğrudan Epikuros'tan alınmıştır, zaten gördük. Bu, ölümü deneyimleyemediğimiz için onun bizim için hiçbir şey olduğu argümanıdır. Lucretius'un burada ele almayacağımız bir başka argümanıysa doğumumuzdan önceki şeyleri kaçırdığımız için üzülmediğimizden ölümümüzden sonraki şeyleri kaçıracağımız için üzülmememiz gerektiğidir. Sonraki filozoflar tarafından bu argümana simetri argümanı adı verildi, çünkü bu yaşamlarımızın *öncesi* ve *sonrası* arasında bir simetri görür. Bizim inceleyeceğimiz argüman ölüme dair bir endişe duymamalıyız ya da yaşama tutunmalıyız ya da ölümü bize etki eden bir şey olarak düşünmemeliyiz demez; bunun yerine, bu argüman öteki insanlar hakkındadır.

Her zaman doğan insanlar vardır. Eğer kimse ölmeseydi, dünya aşırı kalabalık bir yer olurdu. Lucretius'un zamanından farklı olarak, bizim zamanımızda dünya zaten aşırı kalabalık. Eğer kimse ölmeseydi nasıl olacağını hayal edin. Herkesin hayatı daha kötü olurdu. Belli bir noktadan sonra, dünyaya gelen

her yeni insan, kendini çok kısıtlı kaynaklar ve dünya üzerindeki küçük bir alan için son derece yarışmacı bir varoluştan başka bir şeyin içinde bulmazdı. Doğrusu, herkesin kalabalık ve çok zor şartlarda bir yaşam yerine saygın bir yaşam için şansı olmalıdır. Bunu yapabilmenin tek yolu herkesin bir sırası olmasıdır. Sıranız geldiğinde, sırayı, izleyen başkalarına bırakma zamanıdır. Ölüm herkesin bir sırasının olmasını garanti altına alır. Bu hakkaniyetli bir sıra olmayabilir. Bazılarının ömrü diğerlerininkinden kısadır ve pek çok insanın yaşamı, kendi suçları olmamasına rağmen, diğerlerininkinden daha kötü gider. Ölüm bütün hakkaniyet sorunlarını çözmez. Ama en azından herkesin bir sırası olmasına olanak tanıyarak bir tanesini çözebilir. Ölüm, bayrağı sonraki nesle devretmek gibidir.

Birisi, henüz var olmayan insanlara ait sırayı konuşmanın biraz soyut olduğunu söyleyerek Lucretius'a itiraz edebilir. Eğer yalnızca şu an var olan insanlar ölümsüz olsaydı, o zaman hiçbir haksızlık olmazdı. Haksızlık yalnızca insanlar doğmaya devam ettiği için vardır. Ama doğacak pek çok insan kavranamaz bile. Eğer kimse ölmezse onlara ne gibi bir haksızlık olabilir ki? Haksızlık edilecek bir *onlar* bile yoktur ortada. Ebeveyni olduğumuz kimseleri tanımadan önce bizim çocuklarımız kimlerdir? Kimse yoktur ve hiç kimseye haksızlık diye bir şey olamaz.

Bu itirazla ilgili bir iki sorun vardır. Birincisi, biz gerçekte doğum yaparız. Bu yüzden, itirazı zorlayıcı hâle getirmek için doğumun olmadığı bir ölümsüzler dünyası varsayabiliriz. Bu, bir önceki bölümde gördüğümüz ölümsüzlükle ilgili sorunları tekrar ortaya çıkartır. İkincisi, doğum yaptığımız gerçeğini göz önüne alarak, eğer biz ölümsüz olsaydık, etrafta her daim giderek daha çok haksızlığa uğrayan insanlar olurdu. Bunu bu şekilde düşünebiliriz. Şimdi doğan çocuklar kaynakları üzerinde halihazırda bir gerilim olan bir dünyaya

gelirler. Eğer şu an canlı olan bizler ölmezsek, bu yalnızca artar. Onlar büyüdükçe, bu o çocuklar için daha zor olur. Dahası, zaten çok kısıtlı olan erişilebilir kaynaklar üzerinde ekstra bir gerilim yaratacağından, onlar kendi çocuklarına sahip olmak için gönülsüz olabilir. Bu yüzden, eğer geri kalanlarımız bir yer açmazsa, bugün yaşayan insanlara haksızlık olur. Ve bu haksızlık nesiller boyunca yalnızca artar.

O zaman Lucretius'un argümanı, hakkaniyetin, her birimizin yaşamdaki sırasını savdıktan sonra, onu her henüz bir sıraya, en azından tam bir sıraya, sahip olmayanlara devretmesini dikte ettiğini söyler. Bu argüman buraya kadar gördüklerimizden çok farklıdır. Senin veya benim yaşamımın nasıl iyi veya kötü gittiğiyle ilgilenmez. Bu, ölümün size veya bana ne yaptığı ya da yapmadığı sorunu değildir. Aksine, sizin ölümünüzün ve benim ölümümün diğerleri üzerindeki etkisiyle ilgilenir. Bu, ölümün ölen insan için iyi olduğunu söylemez. Ölümün kalan insanlar için iyi olduğunu söyler. Veyahut daha spesifik olarak, ölümün geride kalanların sıradaki neslinin doğru düzgün bir yaşam şansına sahip olmasını sağladığı için iyi olduğunu söyler. Zaman zaman filozoflar tarafından başvurulan terimlerle söylersek, bu argüman ben-odaklı değil öteki-odaklıdır.

Şimdiye kadar bu kitapta kendimizi ben-odaklı düşüncelere kaptırdık. Bu bizim odağımız, çünkü bizim sorumuz kişinin öleceği gerçeğiyle nasıl yaşayacağıdır. Lucretius'un argümanı ilgimizi kendimizden alıp gezegenin kaynaklarına erişme ihtiyacı olan diğerlerine yöneltir. Bu yüzden, bunun bizi burada harekete geçiren soruyla alakası olmadığı düşünülebilir. Fakat dolaylı da olsa bir ilgisi vardır. Ölümsüzlüğün haksızlığının ayırdına varmak kendi yaşamımızdan birkaç adım uzaklaşmamıza olanak tanır. Özellikle de başkalarına tam bir yaşam olanağı tanımak adına kendi yaşamımdan uzaklaşmama olanak verir. Bu, bana yaşamıma bağlı olan tek

kişinin ben olmadığımın ve belki de başkalarının ihtiyaçları karşısında kendi bağlılığımı gevşetmem ya da en azından bunun üzerine bir bakış açısı geliştirmem gerektiğinin ayırdına varmama imkân verir. Bu biçimde, bu, kişinin kendi ölümü karşısında nasıl yaşayacağı sorusuna cevap arar.

O, bunu ölümümü daha geniş bir perspektife yerleştirerek yapar. Ölümümle yalnız olmak yerine, ben, ölümü daha geniş bir yaşama ve ölme kalıbına sığan diğerleri arasında bir kişiyimdir. Ölümüm bu daha geniş kalıp içinde bir anlama, bir ereğe sahip olur. Sahip olduğu erek, birinci bölümde inkâr ettiğimiz herhangi bir başarı veya hedef anlayışından çok farklıdır. Orada, o, yaşamıma anlam veren bir ölüm sorusuydu. Buradaysa diğerlerinin yaşamlarının önünü açarak anlama sahip olan bir ölüm sorunudur. Ölüm hâlâ benim için bir şey başarmaz. Ama diğerleri için onlara yaşamda tam bir sıra izni vererek bunu yapar.

Yaşamın kırılganlığından, o kırılganlığı reddetmeden uzaklaşmanın bir yolu da Taocu felsefeden gelir. Taoizm, kişinin yaşamı ve ölümünü daha geniş bir kalıp için yerleştirme hedefini Lucretius'un argümanıyla paylaşır. Ancak, bu kalıp Lucretius'un üzerinde durduğundan farklıdır. Taocu ölümden sonraki benlik fikrinin en az iki şekilde ele alınabileceğini gördük. Eğer bir insan yaşamı varlık denizinde bir dalga ise, o zaman dalga denize geri döndüğünde o yaşamı işgal eden benlikten geriye bir şey kalmamış görünür. Ancak, Taocular bazen geriye kendilerinden bir şey kalırmış gibi konuşur, ama dağınık bir şekilde. İkinci yol, en azından çat pat, kişinin benliğinin aslında ölümle birlikte sona erdiğini reddeder. Ama önce ilk yola bakalım. Bu, ekolojik örneği verdiğimiz yoldur. Taoizmi ele almanın bu yolunda, kişinin ölümü kendisini içinden çıktığı –ve aslında hiç terk etmediği– daha geniş kozmik şeye geri döndürür. Bu görüş, içinde burada üzerinde ısrarcı olduğumuz yaşamın kırılganlığını taşır. Ölüm insan yaşamı-

nın peşini bırakmaz. O bir başarı veya hedef değil, yalnızca bir sonlanıştır. Ölümden sonra, kişinin kendisinden geriye hiçbir şey kalmaz. O zaman yaklaşmakta olan ölümlerinin farkında olan ölümlü varlıklara teselli nerede verilir?

O, kişinin doğumundan önce ve özellikle de ölümünden sonra neler olduğunda yatar. Taoizm için, kişinin ölü ya da diri parçası olduğu daha geniş bir bütün vardır. Kişi, kendi varoluşunun kozmik süreçte bir ânı, ama yine de bir ânı, teşkil ettiği bir yere sahiptir. Bu sürecin kendisi, bir ekosistemin sahip olduğu söylenebilecek bir hedef veya anlamdan daha fazla bir hedef veya anlama sahip değildir. Ancak, kişi hâlâ o sürecin bir parçasıdır ve öldüğünde dahi süreç kişinin materyal kalıntılarıyla devam eder.

İşte bir analoji. İnsanlar siyasi bir gösteriye katıldıklarında veya önemli bir spor olayında izleyicilerin bir parçası olduklarında, sıkça kendilerinden daha büyük bir şeyin parçası olduklarını hissederler. Kendi bireysel önemleri, onlar üzerindeki ağırlığının birazını kaybeder. Bu yüzden, örneğin, insanlar siyasi kampanyaların bir parçası olduklarında, fedakârlık yapmaya normalde olduklarından daha meyilli olurlar. (Bu, spor olaylarında daha az böyledir.) İnsanlar daha geniş bir bütünün parçası olduklarını hissettiklerinde, o bütün, onun parçası olan kişinin bütüne katılımından devşirdiği anlamla önem kazanır. Taoizm de benzer bir deneyim sunar ama kozmik ölçekte. Kişinin yaşamı ve ölümü, açılımında evren sürecinin bir parçasıdır. Yaşarken o sürecin parçası olmak ve öldüğünde o sürecin içinde kalmak, sürecin kendi dışında nihai bir anlamı olmasa bile, kişinin yaşamına bir anlam hissi ve ölümüne münasip bir yer verebilir.

Bu, Taoizmin bunu muhakkak herkes için yaptığını söylemek değildir. Daha geniş bütündeki yerleri kendilerine anlamlılık ya da teselli bahşetmeyen insanlar da vardır. Kişinin benlik

yitimi, onun bir parçası olduğu süreç tarafından telafi edilmez. Burada, nihai anlama sahip olan süreç olmaksızın kişinin onun içindeki yaşamının anlamlı olmayacağında ısrar edenler olacaktır. Lucretius'un argümanına karşı, kişinin ölümü başkalarına yaptığı katkıyla anlam kazanmaz. Bazıları katkı eksikliğini Taocu bakış açısını benimsemek için bir çıta olarak görür. Benim Taoizm örneğine başvurmamın sebebi, tıpkı Lucretius'un argümanı gibi, onun yaşamın kırılgan olduğunu reddetmeyip bu kırılganlığı, üzerimizdeki ağırlığı azaltacak daha geniş bir perspektife yerleştirmeye çabalamasıdır.

Bu iki bakış açısı da bu bölümde soruşturduğumuz kırılganlıktan kaçma yollarından ayrılır. Örneğin, Lucretius'un argümanını ölümden sonra bir yaşamımız olduğu görüşüyle karşılaştıralım. İkincisinde, aslında ölümümüzün üstesinden geliriz. Lucretius içinse, bunu yapmayız. Birinci bölümde tanımladığımız şekillerde, yaşamlarımız boyunca ölüme maruz kalırız. Yaşam kırılgandır, her daim ölüm karşısında sürdürülür. Ancak, ölüm geldiğinde bu en azından başkaları için bir yaşam olacaktır. Ölümden sonraki yaşam görüşlerine karşı, ölümden sonra bizden geriye hiçbir şey kalmayacaktır. Ancak, o ölüm, yaşamlarımız için ehemmiyetten yoksun olsa da, başkaları için faydalı olacaktır. Ve dolaylı olarak bu bizim için bir teselli olabilir.

Veyahut Taocu görüşü, Williams'ın ölmek için doğru bir zaman olabilir görüşüyle karşılaştıralım. Ölmek için doğru zaman kişinin yaşamına bir bütünlük hissi kazandırır. O, bir yaşamı bitirir ve onu olması gereken sonuca ulaştırır. Taoizm kendisini kişinin yaşamının bütünlüğü ya da sonucuyla meşgul etmez. Kişinin yaşamı ve benliği onun içinden çıktığı ve geri döneceği kozmik süreç için hiç de önemli değildir. Taoizm yalnızca kişi kendi yaşamının endişelerinden uzaklaştığında servetini sunar. Ölüm, yaşama anlam ve yer bahşetmez. Anlam bahşeden şey ölüm ve yaşamın süreçteki yeridir.

Hem Lucretius'un argümanı hem de Taoizm yaşamın kırılganlığıyla uyum içindedir. Diğer bakış açılarının aksine, onlar o kırılganlığın karakterini reddetmeye veya ondan kaçmaya çabalamaz. Böyle yapmalarının sebebi, bizden o kırılganlığı başka bir şey adına daha az ciddiye almamızı istemeleridir. Lucretius için, o başka bir şey diğerlerinin yaşamları; Taoizm içinse, yaşamın ötesindeki ve içindeki süreçtir. Yaşamın kırılganlığından uzaklaşan bu hareket başka bir imaya daha sahiptir. Şayet her iki bakış açısı da yaşamın kırılganlığını reddetmiyorsa, bu ikisinin de onunla ilişkilenmeyişi yüzündendir. Bu onların derdi değildir. Bunun yerine, onlar şeyleri nasıl düşünelim ki kırılganlık bizim için daha az zorlayıcı olsun sorusuyla ilgilenir.

Bu bakış açılarında ortak olan yaklaşım –yaşamın kırılganlığından uzaklaşmak– o kırılganlığı inkâr etmiyorsa da, o kırılganlığın getirdiği zorluklara da kapılmaz. Bu yaklaşımı şu mesajla iş görüyormuş gibi düşünebiliriz: Evet, yaşam hiçbir anlamı veya önemi olmayan ölüm tarafından kovalanır ve evet, ölümsüzlük daha da kötü olabilir, ama daha geniş bir perspektiften bakıldığında şeyler göründüğünden daha az önemliymiş gibi görünür. Bu, bazıları için önemli bir mesaj olabilir, ama ben bunun potansiyel gücünü inkâr etmek istemiyorum. Bu yaklaşım, hem Lucretius'un argümanı formunda (ama farklı bir yöne giden tüm felsefesi içinde değil) hem de Taoizmde, ya da başka bir formda, benimsendiğinde, ölüm bizim üzerimizdeki iktidarını köreltebilir. Ancak, o, burada bizi meşgul eden soruya bir cevap vermez –ve vermeye çalışmaz: Kırılgan bir yaşamın perspektifi *içinden* nasıl yaşarız? Sonrasında bize ne olacağını ve ölümümüzün diğerlerini nasıl etkileyeceğine bakılmaksızın, her birimiz, Nagel'in söylediği gibi, "hepimiz için depoda bekleyen bir son olduğu"nu bilerek nasıl yaşayabiliriz? Bunu bilerek yaşaya*bilir miyiz*? Bu bilgi etrafında, ya bir kaçış formunda ya da onu acısını azaltacak bir perspektif içine yerleştirerek, bir yol mu tutmalıyız?

Öncelikle, ne sorduğumuza dair açık olalım. Soru, yaşamın kırılganlığı içinde yaşayıp yaşayamayacağımız sorusu değildir. Şayet şu ana kadar inşa ettiğimiz bakış açısı doğruysa, o zaman soru yalnızca yapabilir miyiz değil, yapmamız gerekir mi sorusudur. Yaşamın kırılganlığı basitçe olduğumuz yerdir. Eğer bu şekilde söyleyebilirsem, yaşamlarımız hem onların anlamının hem de anlamsızlığının kaynağı olan ölüm karşısında sürdürülür. Ölüm, ölümsüzlük hakkında ikinci bölümde gördüğümüz sebeplerden ötürü yaşamlarımızın anlamının kaynağı ve ilk bölümde gördüğümüz sebepler dolayısıyla da onların anlamsızlığının kaynağıdır. Bu, kırılgan yaşamları sürdürüp sürdüremeyeceğimiz sorusu değildir: Yaşamın kırılganlığı bizim durumumuzdur.

Soru, bu bilgiyle yaşayıp yaşayamayacağımızdır. Ve burada bile dikkatli olmamız gerekir. Bir anlamda, her daim yaşamın kırılganlığı bilgisiyle yaşayabiliriz. Bu kitabın ilk iki bölümünü okuyup ne ölümün ne de ölümsüzlüğün bir insan yaşamının istediğini sunamayacağına ikna olduktan sonra onu bir kenara atabilirsiniz, "evet, bu doğru: Ölüm yaşama anlamını verir ve onu o yaşamdan geri alır." Ve sonra bunların hiçbiri önemli değilmiş gibi devam edebilirsiniz. İnançlarınızda olmasa bile yaşamınızda bunları unutursunuz. Biri size yaşamın bu kitapta tanımlandığı gibi kırılgan olup olmadığını soracak olursa, bunu onaylarsınız. Ama bu sizi etkilemez. Bu, tıpkı diğer bölük pörçük bilgilerimiz gibi bir bilgi olabilir. Bunun, yaşamınız üzerinde dünyanın güneşten 150 milyon kilometre uzakta olduğunu bilmekten daha büyük bir etkisi olmaz.

Bizim önümüzdeki sorun farklıdır. Sorun ne bizim yaşamın kırılganlığı içinde ne de yaşamın kırılgan olduğu bilgisiyle yaşayıp yaşayamayacağımız değil, yaşamın kırılgan olduğu bilgisi *içinde* yaşayıp yaşayamayacağımızdır. Bu bilgi yaşamımız hakkındaki düşünüşümüzü etkileyebilir mi? Bu

bilgiye göre yaşayabilir miyiz? Şayet bu kitabın başındaki iddiam –ölüm hakkımızdaki en önemli gerçektir– doğruysa, o zaman ölümün hayatlarımızda oynadığı rolü bilmek nasıl yaşamak gerektiği sorusunu düşünürken önemlidir. Bu bilgiyi yaşamlarımızla bütünleştirebilir miyiz? Burada peşinde olduğumuz soru budur.

Bu şekilde yaşayamayız, çünkü yaşamın kırılganlığı bir çelişkidir ve bir çelişki yaşanamaz demenin bir cazibesi olabilir. Eğer ölüm yaşama hem anlam veriyor hem de onu geri alıyorsa, o zaman bunun iki tarafını da yaşamamız gerekir ki, bu imkânsızdır. Baştan bu cazibeye direnmeliyiz. Birincisi, insanların bir çelişkiyi yaşayıp yaşayamayacağı açık değildir. Felsefede sıkça söylendiği gibi, kişi bir çelişkiye inanamaz veya en azından tutarlı bir şekilde bir çelişkiye inanamaz. Tutarlı bir şekilde gökyüzünün hem mavi olduğuna hem de olmadığına inanamam. Gayet makul. Ama yaşamak inanmakla aynı şey değildir. İnsanların inanmadıkları çelişkileri yaşaması muhtemeldir. Psikoterapinin işlerinden birisi, insanların yaşadıkları çelişkileri onların o çelişkilerle yüzleşmesini sağlayabilmek için su yüzüne çıkarmaktır. Şimdi burada biri o yaşamların tutarlı bir şekilde yaşanmadığını söyleyebilir ve bu olabilir. Fakat bir yaşamın tutarsızlığı bir inancın tutarsızlığıyla aynı şey değildir. Bu, bir şeye aynı anda hem inanmak hem de inanmamaktan daha karmaşık bir şeydir.

Ancak, bir çelişkiyi yaşamanın kesin karakterinin bizi alıkoymasına gerek yok, çünkü yaşamın kırılganlığı bir çelişki içermez. O, paradoksal olabilecek bir zorluk içerir, ama bir çelişki değil. Eğer ölümün hem yaşamın anlamlılığının hem de anlamsızlığının kaynağı olduğunu söylersek, bir tür çelişki önermesini dillendirmiş olmayız. Ölümün yaşama anlam verme şekliyle o anlamı ondan geri alma şekli farklıdır. Ölüm yaşama anlam verir, çünkü o ölümsüzlüğün inkâr edeceği bir

şekle sahip olma imkânını barındırır. Bu, aynı zamanda hayatın anlarına, eğer bir son olmaksızın yaşamaya devam etseydik eksik kalacak bir kıymet ve aciliyet kazandırır. Dahası, en azından bir ihtimal olarak ölümün daimi bir yoldaş olduğu gerçeği, ilişkilerimizi ve bağlılıklarımızı sabit bir risk altına yerleştirir ve sonunda onların bir bütün oluşturamayacağını garanti eder veya bizi yaşamlarımıza nihai önemi kazandıracak bir hedefe yönlendirir. Ölüm bir insan yaşamına şekil verebilir, ama bütünlük pahasına. O, tutkuya olanak tanıyabilir, ama o tutkunun anlamını riske atmak pahasına.

Burada kitap boyunca izlediğimiz incelikler var. Ama yaşamın kırılganlığı ne inanç ne de yaşamın kendisi için bir çelişki sunar.

Burada bir çelişki olmasa bile, o bize yaşamın kırılganlığı içinde yaşamayı garanti etmez. Bir şeye göre yaşamanın imkânsız olduğu pek çok yol vardır. Bir çelişki olduğu iddia edilen şey bunlardan birisi olabilir. (Ve gördüğümüz üzere, bu bir çelişki bile olmayabilir.) Bu şekilde yaşamak çok zor olabilir. Ölümle ve onun getirdiği zorluklarla yüzleşmek bir insanın kabiliyetlerinin çok ötesinde olabilir. Bu, duygusal olarak sarsıcı olabilir. Veya spektrumun öbür ucunda, yaşamın kırılganlığının bize öğretebileceği hiçbir şey olmayabilir. Ölümün iktidarını kabul etmekten ve öylece devam etmekten başka yapacak bir şey olmayabilir. Okurlardan bazılarının bu seçeneğin cazibesine kapılacağından şüpheliyim, ama ben kapılmayacağım. Fakat eğer öğrenilecek bir şey, içinde yaşayabileceğimiz yaşamın kırılganlığına dair öğrenebileceğimiz bir şey varsa, bu nedir?

Bu soruya yaklaşmanın kesinlikle çok sayıda yolu vardır. Bunu yapmaya, bana göre hakikatin bir kısmına sahip olan bir antik filozofla başlamak istiyorum. Gittiği yere kadar onun düşüncesini takip edebiliriz ve daha sonra oradan kırılganlık içinde yaşamanın nasıl mümkün olabileceğini görmek üzere devam edebiliriz. Marcus Aurelius Stoacı öğretiye ikna oldu ve

kendisini onun buyrukları olarak adlandırdığı şeye göre yaşamaya adadı. Stoacılık yalnızca yaşamın değil, bilim ve mantığın sorularını da içeren karmaşık bir öğretidir. Aurelius'un yaşamı ve ölümüyle Stoacı bir şekilde yüzleşmeye çalışmasının onun üzerinde bıraktığı etkinin istisnasıyla, Stoa felsefesinin daha geniş çerçevesi üzerinde durmamıza gerek yok.

Aurelius'un Stoacı bir şekilde yaşama çabası, onun zaten içinden bir alıntı yaptığımız *Meditasyonlar*'ında ifadesini bulur. Ancak, *Meditasyonlar*'ın ne olduğu hakkında açık olmalıyız, çünkü onları yanlış anlamak çok kolaydır. Geçmişte Aurelius'u okuduklarını ve onun hem bir vaaz meraklısı hem de aynı şeyleri tekrarlayıp duran birisi olduğunu düşünen öğrencilerim oldu. Ve eğer *Meditasyonlar* bir ders dizisi şeklinde okunursa, olacak olan budur. Orada insanın ne yapması, nasıl yaşaması gerektiği ve neden kimsenin bu şeyleri yapmaya yanaşmadığına dair tekrar edip duran tembihler vardır. Ancak, *Meditasyonlar*'ı okumadaki numara onların ders olmadığının ayırdına varmaktır. Onlar, Aurelius'un yaşamıyla boğuşmak için kaleme aldığı düşünümsel yazılardır. Onlar yayımlanmaları için ve başkaları tarafından okunmaları için yazılmadılar. Kısacası, onlar inandığı şeye uygun yaşayabilmek için mücadele eden bir adamın belgesidir.[1] Fransız antik felsefe tarihçisi Pierre Hadot onlara *spiritüel egzersizler* adını verir.

Spiritüel egzersiz nedir? Bir tür zihinsel egzersizdir. Her gün bunun gibi egzersizler yaparız, çoğunlukla da bir şey yapmamız veya bir şeyi hoş görmemiz veya katlanmamız gerektiğinde kendimizi hazırlarken bir şeyler söylediğimizde. Önemli bir sunumdan önce, insanlar onu sık sık tasavvur

1 Todd May'in bu tavsiyesine uyulacak olursa, Aurelius'un *Meditasyonlar*'ının Türkçe çevirisinin başlığı –*Kendime Düşünceler*– oldukça yerinde bir adlandırma gibi görünüyor. Bkz. çev. Yunus Emre Ceren, İş Bankası Kültür Yay., 2018. Ama yine de ben bu metin boyunca *Meditasyonlar* başlığını kullanmayı tercih ettim. (çev.)

ederler; kendilerini sunum yaparken, belirli bir noktayı vurgularken, bir grup insanın önünde dururken hayal ederler. Bir koşuya hazırlanırken her etabı tasavvur etmeye çalışırım, aslında kendimi koşarken görmeye çalışırım. Bu tip zihinsel egzersizlerin altında yatan fikir, onların insanı gelmekte olana hazırlamasıdır. Bu egzersizleri yapmak zihinsel bir zırh takmak veya duygusal bir emniyet kemeri takmak gibidir. Böylece, bir sunumun veya bir koşunun veya her neyse onun zorluklarıyla uğraşırken bir sürprizle karşılaşılmaz. Kişi kendisine evet, işte beklediğim şey der.

Spiritüel egzersiz özel bir tür zihinsel egzersizdir. O, dünyanın sunduğu cazibeler ve oyalamalar karşısında kişiyi olması gerektiğini düşündüğü gibi yaşamaya hazırlar. Aurelius şunu yazar: "Her güne kendinize şunu söyleyerek başlayın: Bugün sataşmayla, nankörlükle, küstahlıkla, kötü niyetle ve bencillikle karşılaşacağım –tüm bunlar faillerinin iyi ile kötüyü ayırt edemeyecek kadar cahil oluşundan kaynaklanır" (2. Kitap, § 1). Bir Stoacı olarak Aurelius diğer insanların davranışlarıyla yönlendirilmek istemez. O kendisiyle huzur içinde kalmak ister. Bu yüzden de kendisini o huzuru kaçırma ihtimali olan şeylere karşı hazırlar.

Pek çok antik filozof spiritüel egzersizlerle ilgilenmiştir. Özellikle sabahları gün başlamadan önce ve gece günlerinin spiritüel bir muhasebesi olarak, neyin önemli olduğunu, nasıl yaşamaya çabaladıklarını, önlerinde bunun için ne gibi engeller olduğunu ve onlarla nasıl mücadele edilmesi gerektiğini hatırlatırlar kendilerine. Spiritüel egzersizler kişinin günlük yaşamının bir tasavvurudur, ama daha geniş bir felsefi perspektifin çerçevesi içinden.

Aurelius'un *Meditasyonlar*'ı bir grup spiritüel egzersizin kaydıdır. Onlar belki de bize ulaşan en iyi kayıtlardır. Onlar bize kendisi hakkında iş üstünde olan bir adamı gösterir:

Kendisini olduğundan daha iyi, daha Stoacı yapmaya çabalar. Böyle anlaşıldığında, *Meditasyonlar*'ı karakterize eden tembihler başkalarına verilen vaazlar değil, aksine kendisiyle mücadele içinde olan ve sık sık kendisini bir fiyasko olarak gören bir adamın ifadeleridir. O kendisine hep şunu söylermiş gibidir: Dün neyin önemli olduğunu biliyorsun ve yine de bugün ona göre yaşamayacaksın: "Ertelenen pek çok yılınızı düşünün; tanrılar tekrar tekrar borcunuzu ödemeniz için fırsat verdiği hâlde sizin kullanamadığınız yıllar" (2. Kitap, § 4).

Aurelius'un kendisine yazdığı şeyler ölümle ilgilidir. Kendisini yaşaması gerektiği yola sokmayı denerken ölümü tatbik eder. Sık sık ölümü, yalnızca şimdinin var olduğu Stoacı inanca uygun yaşamak için yardımına çağırır. Gelecek henüz gelmemiştir ve geçmiş artık yoktur. Kişinin tamamıyla şimdide yaşaması gerekir. Ölüm üstüne derinlemesine düşünmek bu farkındalığa en az iki şekilde katkıda bulunur, bunların her ikisi de kişinin gelecek hakkında duyduğu endişeleri kısıtlamasını içerir. Birincisi, gördüğümüz gibi, ölüm her an gelebilir. Gelecek var olmadığından, onunla ilgili hiçbir şey garanti değildir. Yaşamak için yıllara sahip olabiliriz. Dolayısıyla, geleceğe dair beklentilerle yaşayamayız. Yalnızca şimdiyi görevimiz haline getirebiliriz. Şekli ve var oluşu hiç de belirgin olmayan bir gelecek hakkında endişelenmeden şu ânı iyi bir şekilde yaşamamız gerekir.

Stoacılar bu inancı artık sahip olmanın bizi cezbetmediği başka bir tanesinin içine yerleştirir. Bu, basitçe evrenin rasyonel olduğu, olan her şeyin makul bir amaç için olduğu inancıdır. Elbette bazen kendimize "her şeyin bir sebep için olduğu"nu söyleriz ve bu konuşma diline özgü söz, Stoa felsefesinin evrenin esasında makul olduğu öğretisine yakındır. Ancak, bunu söylediğimizde gerçek anlamda Stoacıların söylediğini kastedip etmediğimiz pek açık değildir. O, stoacıların

sahip olduğu bir felsefe öğretisinden çok aramızdaki bir deyiş veya müphem bir umuttur.

Aurelius'un şimdi üzerindeki vurgusunu izlemek için bu öğretiyi benimsememiz gerekir mi? Öyle düşünmüyorum. Onun şimdiye olan ilgisi, bizi evrenin nihai rasyonelliğine dair duyduğumuz güven yokluğunda bile yakalar. Onunki, şimdinin icabına baktığımızda gelecekteki her şeyin yoluna gireceği iddiası değildir. Tam aksine iddia *bir geleceğin olmadığı*dır: Yalnızca şimdi vardır. Var olmayan veya kontrol edemediğimiz bir şeyde yaşayamayız. Stoacıların inandığı gibi, o kontrol edemediğimiz şey nihai olarak rasyonel midir yoksa evren olumsal veya keyfî midir bilmeden, yalnızca şimdinin var olduğu Stoacı inancı hâlâ benimseyebiliriz. Aurelius'un meditasyonlarında ölümün oynadığı ilk rolün temeli budur.

Aurelius için ölümün ikinci rolü, bize her birimizin ne kadar kısa sürede unutulduğunu hatırlatır. Bu dünyada etki bırakmak, hatırlanmak, varlığımızı dünyaya kazımak için pek çok şey yaparız. Ve yine de Aurelius'un sık sık kendisine hatırlattığı gibi, ölümümüzden sonra hızla unutuluruz. Tarihin uzunluğunda mirasımız kısadır. Aurelius kendisine şunu hatırlatır: "Hepimiz bir günlük varlıklarız: Hatırlayan da hatırlanan da" (4. Kitap, §35). Bir Roma imparatorunun bu doğrultuda mütevazı olmasının zor olduğunu düşünürüz; kişinin kararlarının ve eylemlerinin geleceğe etki eden sonuçları olduğunu düşünmenin güçlü bir cazibesi olabilir. Aurelius için kendi yaşamının sınırlılığını akılda tutmak kolay bir şey olmasa gerek. (Ve kendisine sürekli ne kadar kısa sürede unutulacağını hatırlatan birinin kendisinin ve metinlerinin hâlâ pek çok çalışmanın ve düşüncenin odağında olması hiç de küçük bir ironi değildir.)

Aurelius'un tefekkür yaşamında ölümün oynadığı rol onu şimdide yaşamaya zorlamaktır. Kendisine geleceğin olum-

sallığını ve bırakacağı etkinin kısalığını anımsatmak, odağını şimdide iyi yaşamaya yerleştirmesini güvence altına almanın yoludur. Onun şimdide iyi yaşamakla neyi kastettiğinde açık olmamız gerekir. Bu, "bugün için yaşa" sözünde içerilmiş yaşama tavrıyla ortak bir yana, ama çok küçük bir tanesine, sahiptir. Bugün için yaşamak kişinin yaşadığı andan zevk alması, onun o anda neden hoşlanıyorsa kendisini ona vermesi manasına gelir. Bu sözde örtük olan fikir, geleceğin bir garantisinin olmadığı, bu yüzden de şimdiki âna odaklanması gerektiği manasına gelir. O yeni takım elbiseyi satın al, o pahalı yemeği ye, işten hastalık bahanesiyle izin al, çünkü geleceğin ne getireceğini bilemezsin. Veya belli antik Romalıların (emin olabilirsiniz ki Aurelius'un değil) söylediği gibi: Ye, iç ve keyiflen, çünkü yarın öleceğiz.

Aurelius hedonist değildi. Stoacı görüş daha çok kişinin kendisiyle huzur içinde yaşamayı öğrenmesiyle ve başkalarına iyilik yapmasıyla ilgilenir. Aurelius kendisine şimdide yaşamayı tembihlediğinde, bunu, nasıl yaşaması gerektiğine odaklanabilmek adına kendisini geleceğe konumlandırabileceği beklentilerden zorla alıkoymak için yapar. Eğer gelecek ona maddi başarıyı veya iyi bir şöhreti veya uzun bir hatırlanmayı bile garanti edemiyorsa, o zaman onun kendisini bunlarla meşgul etmesi ahmaklık olurdu. Kontrol edebileceği tek şey kendisinin şimdide nasıl yaşadığıdır. Bu yüzden, yapılması gereken şimdide, olması gerektiği gibi yaşamaktır. Huzurlu ol, başkalarına iyi davran, kim olduğunu bil: Ölüme dair tefekkürünün, onun üzerinde odaklanmasına yardım edeceği şeyler bunlardır.

Aurelius'un şimdide yaşama fikrinde, buraya kadar ölüm hakkında sunduğumuz konulara karşılık gelen çok şey vardır. Eğer ölüm kaçınılmaz ve belirsizse ve eğer hiçbir başarıyı meydana getirmiyorsa, o zaman kişi pekâlâ yönünü şimdiye çevirebilir. Aurelius'un bildiği gibi, gelecek bize hiçbir garanti

sunmaz. Dahası, ölüm, uğruna yaşanacak bir şey değildir ve o yaşamlarımıza herhangi bir bütünlük getirmez. Bu yüzden öyle görünüyor ki, an *için* yaşamaktansa anın *içinde* yaşamak daha iyidir. Anın içinde yaşamaya karar vermek için Stoacı olmanıza gerek yok. Farklı bir şekilde yaşamaya karar verebiliriz. Ama her nasıl yaşamaya karar verirsek verelim, ölümün bize öğrettiği ders yaşamın şimdiye odaklanması gerektiğidir. Böylece, Aurelius'un dersi daha geniş bir şekilde ölüme uygulandığında şuna dönüşür: Var olup olmadığı belli olmayan geleceği umursamadan, şimdide yaşamamız gerekir.

Cezbedici olsa da bu fikir yeterli değildir. Bu, bizim ölüm anlayışımız ve kısaca değineceğim üzere Aurelius'un yaşam anlayışı için yeterli değildir. Bu, kesinlikle onun resmi öğretisidir, ama o bu öğretiden çok farklı yaşar, bir anlamda onun yaşamı hakikatin yalnızca yarısıdır. Ama öncelikle, bizim buradaki ölüm anlayışımızla karşılaştırıldığında, şimdide yaşama fikrinde bir eksiklik vardır. Gördüğümüz üzere ölüm belirsizdir. Her an gelebilir. Yarın gelebilir mesela. Ama tekrar edecek olursak –ki bu madalyonun diğer yüzüdür– yarın gelmeyebilir de. Herhangi birimiz yıllarca hayatta kalabilir. Çoğumuz kalacağız da. Fakat şimdide yaşamakla ilgili sorun, onun gerçek anlamda gelecek yokmuş gibi hareket etmek manasına gelmesidir. Bu da ölümü belirsizmiş gibi değil, tam aksine kesinmiş gibi ele almaktır: O yarın gelecektir.

Burada dikkatli olmamız gerekir, çünkü yanlış yola sapmak kolay. Bu, şimdide yaşama öğretisinin ölümün yarın geleceğini *iddia ettiğini* söylemek değildir: Bununla alakası yok. Ama şimdide yaşamak, hayatı ölüm yarın gelecekmişçesine ele almaktır. Bunun sebebi onun geleceğe ilgiyi tamamıyla bertaraf etmesidir. Kişi belirsiz geleceği umursamadan şu ânı yaşar. Fakat geleceğin belirsiz olması hem onun orada olabileceği hem de olmayabileceği manasına gelir. Geleceği

umursamamak ikinci ihtimali umursamamaktır. Bu anlamda bu, ölüm yarın gelecekmiş gibi hareket etmektir. Eğer bizim buradaki ölüm anlayışımıza göre yaşayacaksak, eğer yaşamlarımızın kırılganlığını yaşayacaksak, sadece ölümün yarın gelebileceğini göz önüne almamalıyız. Onun yarın gelmeyebileceğini de hesaba katmalıyız.

Bunu kendisine söylemese de, bu esasında Aurelius'un yaptığı şeydir. O, bir Stoacı olma işini *zamanla* öğrenmesi gereken bir şey olarak alır. O bir Stoacı değildir; bu en azından kendisinin söylediği şeydir. Ama onlardan biri olmak ister. Kendisinin yeterli olmadığını kabul eder. Bu yüzden, onun bir Stoacı olmak üzerine çalışması gerekir. Muhakkak ki bunun üstünde şimdi çalışması gerekir. Ama bu işte daha iyi olana kadar çalışmaya devam etmesi gerekir. Kısacası, iyi bir Stoacı olmak Aurelius için bir projedir, süregiden ve zamanda genişleyen bir bağlılık gerektiren bir proje. Elbette bunun bir aciliyeti vardır. O aciliyet geleceğin belirsizliğinden devşirilir. Kendisini daha iyi bir Stoacı yapmaya ayıracak daha çok vakti olmayabilir. Ama aynı şekilde olabilir de ve o muhtemelen o vakte yaşamında daha disiplinli hâle gelmeyi öğrenmek için ihtiyaç duyar.

Bu noktada, birisi bunun Aurelius'un yapmaya çalıştığı şeyin hatalı bir yorumu olduğunu tartışabilir. Her şeyden önce, onunki bir şimdide yaşamayı öğrenebilme projesi değil midir? Bu proje zamanla gerçekleşecek olsa bile, tamamlandığında ve eğer tamamlanırsa, yapıyor olduğu şey bir gelecekte yaşamak yerine şimdide yaşamaktır. Bunun Aurelius'un yapmaya çalıştığı şeyin doğru bir tarifi olduğunu düşünmüyorum. Bu tamı tamına onun kendi görüşüdür. Ama bu gerçekten de onun nasıl yaşamayı istediğini yansıtmaz. Örneğin, bir Stoacı olarak o, başka insanların ve toplumun refahını arttırmak ister. Başka insanların refahını arttırmak bir şekilde geleceği göz önüne almayı gerektirir. Örneğin, eğer

ben sizin refahınızı arttırmak isteyeceksem, sizin yarın öleceğinizi bilmem bunda bir farklılık yaratır. Eğer yaşayacak pek çok yılınız olduğunu bilsem, muhtemelen şu an odaklandığımdan başka şeylere odaklanırdım. O zaman eğer size iyilik etmek istiyorsam, sizi nasıl göreceğim geleceğiniz hakkında nasıl düşündüğüme bağlıdır. Eğer ölümümüz belirsizse (kaçınılmaz olsa da), benim size karşı davranışım o farkındalığı yansıtacaktır. Birilerine iyi davranmak, onların geleceğinin neye benzeyebileceğine veya onların durumunu belirsiz bir gelecekte neyin iyileştirebileceğine dair bir görüşe sahip olmadan imkânsızdır. Aurelius bunu kendi davranışında göz önüne alır, ama bu onun davranışları hakkındaki felsefi düşüncelerinde kendisine yer bulmaz.

Böylece, Aurelius'un *Meditasyonlar*'ı ve onlara göre yaşamaya çabaladığı hayat tam manasıyla bir şimdide yaşamak değildir. O, bir şimdide ve aynı zamanda belirsiz bir gelecekte yaşamaktır. Onun düşüncesinde bir gerilim vardır veya daha iyisi, düşüncesiyle düşüncesinin onu yapmaya yönlendirdiği şey arasında bir gerilim vardır. Bu gerilim bizi daha derin bir soruna götürür. Stoacı öğreti kişinin yalnızca gerçekten kontrol edebileceği şeyi kontrol etmeye çalışması gerektiğini vurgular. Kişi dünyayı olduğu şekliyle kontrol edemez; o yalnızca kendisinin dünyaya nasıl tepki verdiğini kontrol edebilir. Bu, insanların Stoacı davranış olarak düşündüğü şeyin kaynağıdır: Zorlukları sakinlikle karşılayan bir davranış. Stoa felsefesi için kişinin hiçbir zaman dünyanın ona ne sunacağı hakkında beklentilere kapılmasına gerek yoktur. Dünya sık sık hayal kırıklığına uğratır. Eğer beklentilerinizi ve umutlarınızı dünyaya bağlarsanız, kendinizi o hayal kırıklığına hazırlamak zorundasınız. Dahası, yaşamınızın kontrolünü dünyaya bırakmak zorunda kalırsınız. Kendi kontrolünüzü sürdürmek daha iyidir. Eğer dünya üzerinde olup bitenleri

kontrol edemiyorsanız, enerjinizi kontrol edebileceğiniz şeye odaklayın: O dünyada nasıl yaşadığınız ve daha özelde dünyanın değişimlerine nasıl tepki verdiğiniz.

Bu, Aurelius'un şimdide yaşamak üzerindeki vurgusunun kaynağıdır. Gelecek kişinin kontrol edemeyeceği bir şeydir. Kişi gelecek olaylar üzerinde bir etkiye sahip olabilir, ama o etki belirsizdir. Ve elbette kişi geçmişi kontrol edemez. O zaten olmuştur ve değiştirilemez. Kişi yalnızca şimdisini kontrol edebilir: Şimdi, şu anda kim olduğunu. Aurelius'un arzu ettiği gibi şimdide yaşamak, kişinin kendisine ve başkalarına karşı kim olduğunu zamansal varoluşunun gerçekten kontrol etmeyi becerebildiği tek bölümünde kontrol etmeye çalışmasıdır. Bu, Stoacı öğretiyle uyum içindedir.

Benim tartıştığım sorun, bunun imkânsız veya en azından eğer kişi Stoacı olmak istiyorsa imkânsız olduğudur. Belki de eğer kişinin tek isteği an *için* yaşamaksa bu mümkündür. Fakat bu Stoacıların ve burada bizim peşinde olduğumuz şey değildir. Buradaki sorun –ve bu az evvel değindiğim daha derin bir sorundur– kontrolle ilgilidir. Stoa felsefesinin istediği ve Aurelius'un şimdide yaşamakla arzuladığı şey, kişinin kim olduğunu ve neye dönüştüğünü kontrol edebilmesidir. Ancak eğer burada söylediğim şey doğruysa, o zaman o kontrol arzusu ölümün veçhelerinden birini ıskalar: Geleceğin belirsizliği. Yalnızca şimdide yaşamak geleceği herhangi bir endişe olarak bertaraf etmeye çabalar. Bu anlamda, şimdide yaşamak ölümün kaçınılmazlığını anlar, ama onun belirsizliğinden sıyrılmaya çabalar.

Ölümün belirsizliği iki taraflıdır. Bu, kişinin bir geleceğe sahip olacağının garantisi olmadığı manasına gelir. Bu aynı zamanda kişinin bir geleceğe sahip olmayabileceği manasına da gelir. Ölümün belirsizliğiyle yaşamak bunlardan yalnızca birini değil ikisini birden kucaklamak demektir. Aurelius'un şimdide yaşam projesi bu taraflardan birini kucaklarken diğe-

rini ihmal eder. Ölüme dair tam bir farkındalıkla yaşamak, bu iki tarafı aynı anda kucaklayabilmektir. Aurelius bir tarafını alıp diğerini göz ardı eder. Onun nasıl yaşamak istediği bunu göz ardı etmez. Ama nasıl yaşamak istediğini *düşünüş*ü eder.

O zaman şimdide yaşamak, ölümle yaşamak madalyonun bir yüzüdür. Belirsiz bir gelecekle yaşamaksa diğer yüzü. Yaşamın kırılganlığını yaşamak için bu ikisinin aynı anda yapılması gerekir. Bu, gerilimle dolu ama imkânsız olmayan bir iştir. Ve her durumda kişinin iyi kötü yapabileceği bir şeydir. Bu bir siyah beyaz meselesi değil: Yaşamın kırılganlığıyla ya yaşanabilir ya da yaşanamaz değil. Bunun üzerinde çalışıp kendimizi daha iyi hâle getirebiliriz ve böylece hiç olmadığı kadar ölüm karşında yaşayabiliriz.

Bunun nasıl çalıştığını anlamak için yaşamın kırılganlığının ne olduğunu hatırlayalım. O, yaşamın varoluşunun tüm anlarında ölüm karşısındaki korunmasızlığıdır. Bu korunmasızlık, (ölümsüzlük üzerine eğildiğimiz ikinci bölümde gördüğümüz gibi) her şeyden önce yaşamın değerinin ve öneminin ve (birinci bölümde gördüğümüz gibi) onun güvensizliğinin kaynağıdır. O bizim yaşamlarımıza bir mana hissi ve aynı zamanda manasızlık hissi veren şeydir. Şimdide yaşamak yaşamın kırılganlığına dair önemli bir şeyi yakalar, ama yalnızca bir tarafına dair. Bugünde yaşamak, geleceğin gelmeyebileceğinin, ölümün hemen yarın gelebileceğinin ve dolayısıyla mümkün olan en iyi şekilde ânı yaşamak gerektiğinin ayırdında olmaktır. Kişinin şimdide yalnızca bir Stoacı olarak yaşaması gerekmez. Şimdide yaşamanın pek çok yolu vardır. Aurelius'tan çıkarmak istediğim ders, eğer şimdide yaşarsak mutlaka Stoacı olacağımız değildir. Bunun yerine, o ders geleceğin belirsizliğinin bizi şimdide yaşama doğrultusuna yönelttiğidir. Şimdi nasıl yaşanacağı hepimizin ele alması gereken iştir. Bu bölümün başında gördüğümüz üzere,

yaşamın ölüm karşısındaki kırılganlığı bize nasıl yaşayacağımıza dair spesifik yönergeler sunmaz. O bize sadece geniş bir çerçeve verir. Şimdide yaşamak o çerçevenin bir parçasıdır.

Fakat yalnızca tek bir parçasıdır, diğer parça belirsiz bir geleceği göz ardı etmekle değil onunla birlikte yaşamakla ilgilenir. Bu, kişinin projelerinin ölüm karşısında kırılgan olduğunu ve onlardan bazılarının kaçınılmaz olarak ölüme yenik düşeceğini bile bile kendisini onlarla meşgul etmesi manasına gelir. İnsan olmanın temel özelliklerinden bir tanesinin geleceğe doğru uzayıp giden projelere sahip olmak olduğunu hatırlayalım. Tıpkı şimdide yaşadığımız gibi gelecekte yaşarız. Projeler, bir kariyer çizgisi, ilişkiler veya hobiler olmadan yaşamayı hayal edin. Bunlar insan yaşamının merkezî unsurlarıdır. Ölümle ve yaşamın kırılganlığıyla yüzleşirken şimdide yaşamak için o projeleri terk edemeyiz. Bir şekilde bu ikisini birleştirmeliyiz. Ve şu anki amaçlarımız açısından soru, bu birleştirme hakkında nasıl düşünmemiz gerektiğidir. Aurelius'un salt şimdide yaşadığını düşündüğünde bile projelerinin içinde takılıp kalmış gibi göründüğünü söylemiştik.

Kişinin hem projeleriyle geleceğe doğru yaşamaya hem de şimdide yaşamaya çalışması bir çelişki gibi görünebilir. Bu, hem şimdide yaşama ve aynı zamanda şimdide yaşamama düşüncesi gibi görünebilir. Böyle anlaşıldığında, bu yapması imkânsız bir iş gibi gelir. Ama böyle anlaşılmasına gerek yok. Şimdide yaşamak ve projelerle meşgul olmak arasında bir çelişki yoktur. Kişi şimdi *içinde* iş görerek ve yine de geleceğe uzayan projeleri *tarafından* yönlendirilerek yaşayabilir.

İşte bu fikri yakalayabilecek bir analoji. Sevdiğim birileri yanımdayken uzun süre araba kullandığımda, onlarla konuşmaktan hoşlanırım. Arabada sohbet edecek vakte sahip olmak için konferanslara gitmek üzere kendisiyle "karayolu seyahati" planları yaptığım felsefeci bir arkadaşım var. Sohbetlerimiz si-

yaset, çevre, felsefe ve yaşamlarımızın durumu gibi envaiçeşit konu hakkında uzun, hatta gereğinden çok daha uzun olur. Yola bakarım, trafiğin farkındayımdır ve ne kadar kaldığını düşünürüm. Ama aynı zamanda da arkadaşımla beraberimdir. Hem ilişkimde şimdide hem de arabayı sürüşümde gelecekteyimdir. Burada bir çelişki yoktur. Yaşamım, hepimizin yaşamı, her ikisini de yapabilecek bir kapasiteye sahiptir.

Bu analoji bize daha da fazlasını söyler. Arkadaşımla aramdaki ilişki geleceğe doğru uzayan bir şeydir. Bazen gelecekte beraber yapacağımız bir işin planlarını tartışırız, bunu yaptığımızda dahi, sohbetlerimizin arka planında ilişkimizin bu yolculuğun sonunda bitmesinin ihtimal dâhilinde olmadığı vardır (tabii ben kendimi âna kaptırıp diğer arabaların nerede olduğunu unutmadığım sürece). Arkadaşımla beraber hem şimdide hem de gelecekteyimdir. Bu ikilik ilişkimizin zamansal çerçevesidir.

Eğer şimdide yaşamayı gelecek planı yapmayı dışlayan bir şey olarak düşünürsek, o zaman hem şimdide hem de geleceğe doğru yaşamak imkânsız görünür. Ama böyle düşünmek için bir sebep yok. Arkadaşımla ilişkimde olduğu gibi, bu ikisi birbirine geçebilir, birbirlerini dışlamazlar. Eğer durum buysa, o zaman soru ölüm karşısında geleceğe doğru nasıl yaşamamız gerektiğidir. Nasıl ölümümüz üzerinde hiçbir kontrolümüz olmadığını ve ölümümüzün kaçınılmaz ve belirsiz olduğunu bilerek projelere girişiriz? Şu anki projelerimiz için bize ihtiyaç duyduğumuz vakti verebilecek veya vermeyebilecek bir geleceğe doğru yaşama zorluğunu nasıl karşılarız?

Yapılması gereken şey, geleceğin olumsallığıyla ona doğru yaşamaktır. Bu, bütün projelere, o projelerin hepsinin veya bir kısmının ölüm tarafından kesilebileceğine dair tam bir farkındalıkla girişmektir. Bu zor görünebilir, ama emrimize amade bir müttefikimiz var. Şimdi. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Şimdi-

de geleceğe doğru yaşarız. Geleceğimizin bizden alınabileceği ve er ya da geç bunun olacağı gerçeğinden kaçamayız. Bu bizi geleceği planlamaktan alıkoymaz, çünkü onu durdurmak bizi insan yapan pek çok şeyi terk etmektir. Biz sanki gelecek bize garanti edilmiş gibi davranamayız. Onu verili kabul edemeyiz. Ölüm bize bunu garanti eder: Aurelius'un anladığı gibi verili kabul edebileceğimiz tek şey şimdidir. Şimdide ve belirsiz bir gelecekte ve şu an her ikisinde birden yaşarız.

Bu nasıl yapılabilir? Bir örnek vereyim. Bu örnek bir model olarak alınmamalı. Şimdide yaşamak ve olumsal bir geleceği şimdide yaşamak için bir model yoktur. Ama bir örnek fikri daha somut hâle getirebilir. Bu kitabı yazarken ölüm hakkında çok düşündüm. Burada sunulan düşünceler hiç olmadığı kadar zihnimi meşgul etti. Her şeyden önce ölüm üstünde durmayı diğer insanlar kadar ben de sevmem. Belki de bu denli ölüm hakkında düşündüğüm tek zaman birkaç yıl önce verdiğim seminer dersi sırasındaydı. Bu yüzden, bu kitabı yazarken onun tamamlanmayabileceği ihtimaliyle yüzleşmek zorundaydım. Bu kitabın hiçbir zaman gün yüzüne çıkmayabileceği ihtimali bulunduğundan, onun hakkında nasıl düşünülmesi gerektiğini merak ettim. Bu ihtimal geçen hafta biraz daha somut hâle geldi. Kitabın sonuna yaklaştığımda, böyle bir yolculukla ilgili tehlikelerin var olduğunu bilerek bir haftalığına Kosta Rika'da bir yağmur ormanına gittim. (Ancak, itiraf etmeliyim ki birkaç engerek yılanıyla karşılaşacağımı ve onları bana işaret edebilecek bir rehberim olacak kadar şanslı olacağımı bilmiyordum.) Bu kitabın temalarına bakıldığında, onu bitirememe ihtimalini hatırımda tutmak zorundaydım.

Bu benim kitap yazmakla aramdaki ilişkiyi nasıl etkiler? Bu kitabı yazmanın kendisinin bütünüyle bir ödül olduğunu söyleyemem, çünkü bu doğru olmaz. Pek ciddi olmasa bile, kitabın taslağını tamamlayamama ihtimalim heves kırıcıydı.

Ama bu bir umutsuzluk kaynağı değildi. Bu önemli bir ayrımdır. Birinci bölümde, ölüm karşısında umutsuzluk ihtimalini gördük. Geleceğin olumsallığının umutsuzluğa sebep olmasına gerek yoktur. Neden peki? Kendi durumum için en az iki sebep belirtebilirim. Birincisi, yazmayı severim. Her gün hakkında düşünmeye ve yazmaya değer fikirlerle bilgisayar başına oturmak benim için anlamlıdır. Bu anlamda bu kitapla birlikte şimdide yaşayabilirim. Yazarken, bana olduğu gibi düşünceler tarafından kuşatılmak için bir geleceğe ihtiyaç duyulmaz. Bu Aureliusçu bir şimdidir (yazarken fikirlerin nereye gideceği ve kitabın sonraki bölümlerinde onları nasıl izleyeceğim hakkında düşünüşüm bunun istisnasıdır).

Eğer onu her gün yazmaktan başka kitaba hiçbir yatırımım yok dersem, bu benim için bir kendini kandırma olur. Ayrıca kitabın tamamlanmasını ve nihayetinde yayımlanmasını isterim. (Ancak, bir felsefeci olarak potansiyel satış rakamları yazılarımın geleceği hakkındaki düşüncelerimde pek bir yer tutmaz.) Yazdığımda geleceği planlarım. Fakat özellikle bu kitap durumunda, o gelecek meydana gelmeyebilir. Birlikte yaşamaya ve mutabakata varmaya çalıştığım olumsallık budur. Bu, olgunluğa erişmeyebilecek bir işin geleceğini planlamaktır. Bu şu anda, o tehlike altındayken bile o işle birlikte olmaktır.

Bunu ne kadar yapabiliyorum? İyi kötü. Tıpkı Aurelius gibi yapmak istediğim şeyin ne olduğunun farkındayım. Bunu, bu kitapta takip edilen felsefi süreçten geçmemiş olsalar bile benden çok daha iyi yapabilecek insanlar var. Bu insanlardan bazılarını tanıma şansına sahip oldum. Ne yapmak istediğimin farkındayım ve bunu deniyorum. Ama burası pek çoğumuzun yaşamlarını sürdürdüğü yer, değil mi?

Başka bir örnek: Caz saksafoncusu John Coltrane 1967'de kırk birinci doğum gününden önce öldü. Bundan kırk yıldan daha fazla süre sonra caz saksafonculan hâlâ onun gölgesinde

çalıyor. Coltrane 1960'da kendi dörtlüsünü kurmaya geçmeden önce Thelonious Monk ve Miles Davis gibi çağının pek çok büyük cazcısıyla çaldı. Bu dörtlü ve onun farklı denemeleriyle Coltrane caz müziğin limitlerini keşfetmeye başladı. Sadece caz değil, Hint ve Doğu müziği üzerinde çalıştı ve kendi çalışı giderek spiritüel bir ton kazanmaya başladı. Bir keresinde onun saksafon çalışı "sesin sayfaları" olarak tanımlandı. O, büyüleyici bir kaliteye sahip olan nota çağlayanları çalardı. Onun altmışların ortalarında çaldığını kaydeden birkaç karlı video klip izledim ve gerçekten de o, enstrümanı ve ondan çıkan sesler tarafından alıkonulmuş bir adama benziyordu. Coltrane'in çalışı bir arayıştı, o, müziği uyumsuz kılacak ve seyircilerini kaybetmesine neden olacak şekilde onun sınırlarını zorladı. Davulcusu Elvin Jones, Coltrane'in saksafondan öteye geçmek ister göründüğü ve başka türlü, daha derin bir ses yaratma amacıyla sahnede göğsünü yumruklamaya başladığı bir olaydan bahseder.

Onun müziğinin yoğunluğu ve giriştiği deneyler sık sık genç müzisyenler tarafından çalışılır ve taklit edilir. Ama Coltrane yalnızca deneysel müzik yapan birisi değildi. O, her gün saatlerce gamlar, nakaratlar ve kombinasyonlar çalan titiz bir uygulayıcıydı. Coltrane pratik için yeni bir gam setiyle (sanırım bunlar Rachmaninoff'tandı, ama bellek burada biraz güvenilmez oluyor) karşılaştığında duyduğu heyecana tanık olan başka bir müzisyen, onun hemen pratik yapabilmek için yatak odasına gitmek istediğinden bahseder. O, müziğini icra ettiğinde deney yapmaya hazırdır, çünkü o kendinden önceki bütün standart saksafon seslerinde ve varyasyonlarında ustalaşmıştır.

Ölüm üzerine hiç düşünmemiş olsa bile, Coltrane'in yaşamı bir kırılganlık olarak yaşandı. Pek çoğumuzun aksine, bu kırılganlık tek bir yöne harcandı: Müzik yapmaya. Ancak, o, müziğe bizim ölüme yaklaşabileceğimizi söylediğimiz şekilde yaklaştı. Hiç şüphe yok ki hem sahne üstünde hem de onun dışında,

Coltrane çaldığı anda yaşadı. Enstrümanı ve ondan çıkardığı sesler tarafından ele geçirilmişti. Onu konserde veya bantta görmüş olan hiç kimse bundan şüphe duymaz. Ancak, bu ele geçirilme onun sololarını geleceğe doğru uzatamadığı manasına gelmez. Elvin Jones bir keresinde onun çalışını gören insanların onun müziğin içinde kaybolduğunu düşünüp onu nasıl yaşadığından bahseder. Ama Jones bunun tam aksini, Coltrane'in hep müziğin içinde olsa bile, her zaman ne yaptığını ve nereye gitmek istediğini bildiğini söyler. Bu, Coltrane'in onun nerede biteceğini bildiği anlamına gelmez. Ama şu andayken bile, o aynı zamanda bütünüyle âna ait değildir. Coltrane planlayarak ve çabalayarak kendisini müziğe teslim etmiştir. Belki de onu hâlâ çağdaş caz için sihirli kılan bu eşsiz kombinasyondur.

Pek çoğumuzun Coltrane'in yaptığı gibi tek bir projeye bağlılığı yoktur. Bu şaşırtmamalı. Pek çoğumuz mükemmel olmak için doğmayız. Ancak, bu kendi seçtiğimiz şekilde hem şimdide hem de gelecekte yaşayamayız manasına gelmez. İçimizdeki birkaç istisna dışında, pek çoğumuza Coltrane'e –veya diğer büyük müzisyenlerin, bilim insanlarının ve atletlerin– dağıtılandan daha fazla proje dağıtılmıştır. Ama hem içinde yaşadığımız şimdide hem de önümüze gelebilecek veya gelmeyebilecek geleceğe doğru o projeleri yaşayabiliriz. Hem ânın doluluğunda hem de geleceğin olumsallığında yaşamlarımızı sürdürebilir, kariyerlerimizi izleyebilir, arkadaşlarımızla ilgilenebilir ve tutkularımızın peşinden gidebiliriz.

Eğer özellikle ölümün ve yaşamın kırılganlığı karşısında böyle yaparsak, yaşamlarımızda önemli olan ve olmayan ayrımı hakkında hassas hâle gelmemiz daha muhtemeldir. Ölüm yaşamın samanının sapından ayrılmasına yardım eder. Bu her ânın yüce bir deneyim olması demek değildir. Bunun için çabalamak şimdi uğruna geleceği göz ardı etmektir. Projeler bir gelecek bağlılığı içerir, bir dereceye kadar dünyevi

çalışmayı gerektiren bir bağlılık. Çocukların okula yönlendirilmesi gerekir. Siyasi bir kampanya içi dolu, katlı zarflara ve sokak köşelerine atılmış broşürlere ihtiyaç duyar. Bir müzik enstrümanında ustalaşmak çokça gam pratiği gerektirir. Bir aşk ilişkisinde birisinin markete gitmesi veya çamaşır yıkaması veya arabadan gelen gıcırtılara baktırmak için onu tamirciye götürmesi gerekir.

Ölümün sureti tarafından görülen diğer iş projelerimiz *hakkında* değil onların *içinde*dir. Bu iş en az birincisi kadar belki de ondan daha önemlidir, çünkü o bizi kolayca cezbeden şeylerle ilgilidir. Elbette benim işim akademide. Bu benim için önemli. Eğer ölümüm an meselesi olsaydı, sevdiklerimle beraber olabilmek için onu hemen bırakırdım. Demem o ki salt şimdide yaşayabilirdim. Ama bir defa kaçınılmaz ve belirsiz olan ölüm karşısında, işimin gereği olan projeler benim için önemlidir. Ancak, bu işin beraberinde getirdiği beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan ve önemli olmayan şeyler de var, dolayısıyla ölüm üzerine iyi bir düşünme onlardan uzaklaşmama veya en azından bir adım geri atmama olanak tanıyabilir. Akademide veya herhangi başka bir büyük kuruluşta çalışanlar burada ne demek istediğimi biliyor zaten: Ofis siyaseti –köşedeki ofisi kim alacak, patron neyi sever neyi sevmez, sorumluluk dağıtımı tam olarak nasıl yapılır; kim hak etmediği hâlde ikramiye alıyor ve seyahat için fazla para kazanıyor, felsefe için konuşmak gerekirse, kim hakiki felsefe yapıyor ve kim önemsiz eleştirilerle, anlamsız, yüklü bir jargonla çalışıyor. Her iş kendi siyasetine sahiptir ve pek çoğumuz er ya da geç ona kapılıp gideriz. Her zaman bunun dışında olduğumu söylemek isterdim, ama değilim. Ve çoğu durumda bunun içinde kaldığımda, savaş sonlandığında bundan pişmanlık duyarım.

Ölüm tüm bunlara bir bakış açısı kazandırır. O şu soruyu sorar: Öleceksiniz, ne zaman olacağını bilemezsiniz, bu ger-

çekten girişmeniz gereken projelerin bir unsuru mudur? Elbette burada önemli mikro-siyasi sorunlar var. Örneğin, cinsiyetçilik ve ırkçılık ofis siyaseti adı altında iş yerlerine girer ve bunlara karşı durulmalıdır. Ama bizim ofis siyaseti olarak kabul ettiğimiz pek çok şey değersizdir ve bizim onunla ilişkilenişimiz, ölümlü varlıklar olduğumuzu unutuşumuz gibi, iş ortamımızı bir yere koymadaki yeteneğimizi yansıtmaz. O zaman ölümün sureti projelerimize istinaden olduğu kadar onların içinde de bizi önemliyi önemsizden, şimdimizin ve geleceğimizin önemli olan veçhelerini önemli olmayandan ayırmaya yardımcı olur.

Tüm bunlar yaşamın kırılganlığından kaynaklanır. Öleceğimizi bilerek ölümümüzü zihnimize kazır ve önemli olanla olmayan arasında bir ayrım yaparız. Önemli olmayan veya artık önemli olmayan sebepler dolayısıyla giriştiğimiz projeleri elden çıkarırız. Seçtiğimiz projeler içinde ıvır zıvır anları bir kenara atarız. Bunun yerine, o projelere en başında girişme sebebimiz olanlara odaklanırız. Söylediğimiz gibi, yaşam çok kısadır. Birincisi, o gerçek anlamda çok kısadır. Ölümsüzlük çok uzun olsa bile, yaşam her daim çok kısadır. İkincisi, o, sonunda önemli olmayan projelere, kavgalara, hüsranlara ve cazibelere sapabilecek kadar kısadır.

Yaşamın kırılganlığı bize her zaman yaşamlarımıza anlamını veren ve o anlamı tehdit edenin ölüm olduğunu söyler. Ölüm olmasaydı, karşıma çıkan projeler içinde bir seçme sebebim olmazdı. Ofis siyaseti önemli olmayabilirdi, ama ondan kaçınmak için bir sebebim de olmayabilirdi. Ölümle birlikte, seçim yapmam gerekir. Ve seçim yapmakla, seçimlerinin tamamlanabileceği veya tamamlanmayabileceğini kabul etmem gerekir. Şimdi, genç ve sağlıklıyken, o projelerin geleceğini görmem ihtimal dâhilindedir. Dostluklarım, kariyerim, aile ilişkilerim, yazılarım: Tüm bunların geleceği gör-

mesi muhtemeldir. Bunlar garanti değildir; ama en başından yok sayılabilir de değildir. Yaşlandıkça onların yok olabilme ihtimali artar. Ama esasında bu her daim yanı başımızdadır.

O zaman yaşamın kırılganlığı beni projelerimi terk etmeye değil, güvensiz karakterleri içinde onları yaşamaya iter. Salt şimdide yaşamak uğruna projelerimi terk etmem. Aynı zamanda her zaman ölüm tarafından kovalanan projelerim için şimdiyi de terk etmem. Bu ikisini –şimdiyi ve geleceği– bir araya getiririm, birincisi onun varoluşunda, ikincisiyse olumsallığındadır. Ölüm karşısında yaşamak budur.

Ölüm bir insan yaşamının hem trajedisinin hem de güzelliğinin nihai kaynağıdır. Dahası, ölümün trajedisi yaşamın güzelliğinin kaynağıdır ve bunun tam tersi de doğrudur. Ölümlü olmak daha iyi olsa da, ölmek zorunda olmak yine de kötüdür. Ölmek yaşamlarımızı yapılandıran aidiyetlere manasız bir son getirir. Ve yine de o manasız son olmasaydı, o aidiyetler de hiçbir manaya sahip olmayabilirdi. Onlar yalnızca geçip giden bir gösterinin parçası olabilirdi. Bize erişemez olurlardı. Demem o ki bu yaşamda bize ayrılmış anların güzelliği olmadan, o anlar hiçbir güzelliğe sahip olamazdı. Bu anlamda, buraya kadar tartıştığımız gibi, ölüm bizim hakkımızdaki en derin ve en önemli gerçektir. İnsan olmak ölmektir ve daha da önemlisi yaşam boyu öleceğini bilmektir, bu bilgiden kaçınmak için her türlü çareye başvurduğumuzda bile (veya özellikle o zaman).

2004'te Empire State Binası'na doğru giden uçaktayken, ölüm üzerine bir felsefi düşünceyi yaşamıyordum. Ama ölüm yaşamımı benim için açık hâle getiriyordu. Ölümlü olmasaydım, yaşamım hakkında bir soruşturma yapamazdım. Her zaman öyle görünmediyse bile, yaşadığım hayatın yaşamak istediğim hayat olduğunun ayırdına varamazdım. Bolca şans yardımıyla şekillendirdiğim şeyin, en azından benim için, şekillendirmeye değer bir şey olduğunu fark edemezdim.

Bu farkındalığın başka bir tarafı daha vardı, hâlâ da var. O anlarda yaşamımdan pişmanlık duymadım, ama onlara son vermek de istemedim. Yaşamımla mutabakata vardım, ama ölümle barış da yapmadım. Yaşamımdan pişmanlık duymadığım gerçeği o anlarda bana bir avuntu sağlasa da, bana biraz daha aynı şekilde yaşamaya devam etme arzusu verdi. Yaşamım iyi bir yaşam olmuştu ve o zaman sonlanması için bir sebep yoktu.

2004'teki o âna kadar yaşamımın iyiliği gelecek için bana hiçbir garanti vermedi. Gördüğümüz gibi, herhangi bir insanın geleceği olumsaldır. Olaylar bir daha muhtemel ölümümle karşılaştığımda uçaktaki o gün olduğundan daha farklı bir yargıya varayım diye gizlice anlaşacak mı? Bunu kesin bir şekilde söyleyemem. Geleceğim hakkında kontrol edemeyeceğim pek çok şey var, ölümüm bunlardan birisi. Geleceğime kendi yapacağım katkı göz önüne alındığında, umudum yalnızca geri kalan zamanda hedeften sapmamak için ölümden çıkardığım dersleri yeterince yakınımda tutabilmek.

Hepimiz için ölümle yüzleşmek zordur. Yüzleşmesi en zor şey olmayabilir. Sevilen bir kişinin, özellikle de kişinin çocuğunun ölmesi veya durumunun kötüleşmesi elbette daha zor olabilir. Ne var ki ölüm de zordur. Bu kitabın argümanı eğer bu zorluğu anlarsak, eğer ölümle yanılsama veya kaçma olmaksızın dürüst bir şekilde yüzleşmek istiyorsak, onun iktidarını kendimizi pişman olmayacağımız bir şey haline getirmek için kullanabileceğimizdir. Yaşamlarımızı bizi kovalayan ölümün gölgesi altında şekillendirmek hem gerçekliğimiz hem de fırsatımızdır. Ölüm hem bizi kırılgan varlıklar yapan hem de bize o kırılganlığı yaşanmaya değer bir şey haline getirmek için araçlar sunan şeydir. Bizim işimiz, her birimizin ölüm karşısındaki işi, sonumuza doğru ve sonumuzla birlikte bizi nihayetinde saracak olan o karanlığa bir ışık tutacak bir ya da birkaç şekilde yaşamaktır.

İLERİ OKUMALAR

Ölüm teması bu kadar önemliyken antiklerden sonraki felsefi literatürde bu denli kıyıda köşede kalması şaşırtıcıdır. Belki de hiçbir filozof, ölümü Platon ve Aristoteles'in klasik döneminden sonra yazan Helenistik filozoflar kadar düşüncelerinin parçası haline getirmemiştir. Epikurosçu gelenekte, Epikuros'un eserlerinin kısa bir özeti olan ve "Temel Öğretiler" adıyla anılagelen eser, bu kitapta sunulan Epikuros'un ölüme dair argümanlarını içerir. Epikuros aynı zamanda Herodotos'a ve Menoeceus'a yazdığı mektuplarında ölümün kötü olduğu fikrine karşı argümanlarına yer verir. Bunlar, Epikuros'un yazılarının herhangi bir koleksiyonunda bulunabilir. Epikuros'un takipçisi Lucretius ölüm hakkında düşündüklerini "Şeylerin Doğası Üzerine" isimli uzun şiirinde, özellikle de onun üçüncü kitabında aktarır. Marcus Aurelius *Meditasyonlar*'ının her tarafına ölüm hakkındaki fikirlerini saçmıştır.

Doğu felsefesinde Taocu filozof Chuang Tzu'nun *Temel Yazılar* (1964) isimli koleksiyonu boyunca serpiştirilmiş ölüm hakkında düşünceleri vardır. Bu düşünceler çoğunlukla Chuang Tzu'nun kibar bir ironi anlayışıyla sayıp döktüğü hikâyeler formundadır.

Çağdaş filozoflar arasında Thomas Nagel'in "Ölüm" (1970) denemesi ölümün kötü bir şey olduğunu söyleyen derinlikli bir fikir sunar. Benzer şekilde Bernard Williams'ın "Makropoulos Örneği" (1976) de derinlikli bir denemedir, ki bu deneme biraz da Nagel'inkine bir cevaptır. Martha Nussbaum'un *Arzunun Terapisi*'nin (1994) altıncı bölümü, Lucretius, Nagel ve Williams'a değinir ve onların ölüm hakkında söylediklerini geliştirir. Bunun yanı sıra, kitabın kendisi Helenistik felsefenin incelikli bir ele alınışıdır.

Belki de ölüm üzerine süregelen en önemli düşünce Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ının[2] İkinci Bölümü'nün birinci kısmında bulunur. Bu kitabın Birinci Bölümü'ndeki ölüm temaları çoğunlukla buradan devşirilmiştir.

Felsefi literatürün yanı sıra, ölümü ele alan bir dizi edebi eser mevcuttur. En çok tartışılan muhtemelen Tolstoy'un *İvan İlyiç'in Ölümü*'dür.[3] Onu bu kitapta ele almamamın sebebi, yalnızca diğer eserlerin konularımı sınırlamamda bana daha çok yardımcı olmasıdır. Ancak, muhakkak ki Tolstoy'un ölümle karşılaşan bir adamı derinlemesine takip edişinden etkilendim.

Bu kitabın ikinci bölümünün başında ele aldığım Jorge Luis Borges'in "Ölümsüz" isimli hikâyesi onun *Labirentler* (1962) isimli koleksiyonundandır. Borges'in hikâyelerinin pek çoğu gibi, bu da bize üstüne düşünecek çok şey verir. Bu kitapta yer almayan ama okumaya kesinlikle değer başka bir

---

2 Martin Heidegger, *Being and Time*, Çev. J. Stambaugh, SUNY, New York, 1996.

3 Leo Tolstoy, *The Death of Ivan Illyich*, Çev. L. Solotaroff, Bantam, New York, 1981. [Türkçe çevirisi için bkz. *İvan İlyiç'in Ölümü*, Çev. Mazlum Beyhan, İş Bankası Kültür Yay., 2014. (çev.)]

düşünce ise Milan Kundera'nın *Ölümsüzük*'üdür.[4] Bu roman ekseriyetle yaşamı idame ettirme ve insanların yaşamlarını nasıl idame ettirdikleri sorusuyla meşgul olur.

Ölümü hassas ve özgün bir biçimde ele alan çağdaş bir roman da Jim Crace'in *Ölü Olmak*'ıdır.[5] Bu kitap, yaşlı bir çiftin hayatlarının bölümlerini onların öldürülüşlerinden sonraki fiziksel çürümelerinin bölümleriyle değiştirir. Bu değiştirme, ölüm üzerine verdiğim seminer dersinde öğrenciler için ölümle karşılaşmaların en kafa açıcılarından birisine dönüşmüştü.

---

4 Milan Kundera, *Immortality*, Çev. P. Kussi, HarperCollins, New York, 1991. [Türkçe çevirisi için bkz. *Ölümsüzlük*, Çev. Ayşe Bora, Can Yay., 2002. (çev.)]

5 Jim Crace, *Being Dead*, Viking, Londra, 1999. [Bahsi geçen kitap 2004'te Türkçeye *Ölürken* ismiyle çevrilmiştir. Çev. Nuray Çubuk, Ayrıntı Yay., (çev.)]

KAYNAKÇA

Borges, J.L., "The Immortal", *Labyrinths*, New Directions, New York, 1962.

Chuang-Tzu, *Basic Writings*, Çev. B. Watson, Columbia University Press, New York, 1964.

Epikuros, *The Epicurus Reader: Selected Writings and Testimonia*, Çev. B. Inwood ve L.P. Gerson, Hackett, Indianapolis, 1994.

Marcus Aurelius, *Meditations*, Penguin, Harmondsworth, 2006.

Nagel, T., "Death", *Mortal Questions*, 1-10, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Nussbaum, M., *The Therapy of Desire*, Princeton University Press, Princeton, 1994.

Williams, B., "The Makropoulos Case: Reflections on the Tedium of Immortality", *Problems of the Self*, 82-100, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

DİZİN

A

acı 25, 26, 27, 33, 34, 35, 36, 41, 73, 92, 93, 94, 111
angst 53
Aurelius, Marcus 53, 102, 114, 135, 139

B

Borges, Jorge Luis 57, 61, 76, 77, 81, 83, 89, 136, 139
Budizm 25, 27, 28, 60, 97, 98

C

Chuang Tzu 98, 135
Coltrane, John 74, 128

D

Dewey, John 32

E

ebediyet 66
Epikuros 33, 34, 35, 36, 41, 42, 43, 105, 135, 139

H

Hadot, Pierre 115
haz 33, 35, 41, 42
Heidegger, Martin 18, 136
Hıristiyanlık 21, 23, 24, 26, 27, 28, 98
Hinduizm 26
Hume, David 63

I-İ

İslam 25, 26

J

Jones, Elvin 129, 130

L

Lucretius 91, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 135, 136

M

Meditasyonlar 102, 115, 116, 122, 135
Musevilik 25, 26

N

Nagel, Thomas 42, 136
Nietzsche, Friedrich 49
Nussbaum, Martha 76, 136

Ö

ölümden sonra yaşam 21, 31
"Ölümsüz" 84, 136
ölümsüzlük 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 76, 78, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 96, 100, 101, 111, 112, 124
Ölümsüzlük 64, 71

P

Pascal, Blaise 31

S

spiritüel egzersizler 115
Stoacılık 115
Swift, Jonathan 67

T

Taoizm 97, 98, 108, 109, 110, 111

V

Varlık ve Zaman 32, 136

W

Williams, Bernard 81, 99, 136

Y

yaşamın kırılganlığı 112, 114, 130, 133

Öleceğimiz ve bunun her an olabileceği gerçeği yaşamımızın bütününe sirayet eder. Ölüm hakkında düşünmenin ve onunla ilişkilenmenin pek çok yolu vardır. Ancak, bu yollardan pek çoğu onun hâkimiyetinden kaçmaya çabalamaktan başka bir şey yapmaz. Todd May bu kitapta ölümle ölümün iktidarında yüzleşmeye çalışıyor. O, bu dünyadaki ölümlerimizi bizim sonumuz olarak kabul edip bunun yaşamlarımız için ne manaya geldiğini soruşturuyor. Ölümlülüğümüzden ne gibi dersler çıkarabiliriz? Ölen ve öleceğimizi bilen varlıklar olarak nasıl yaşayabiliriz? May bu sorulara cevap ararken ölümle ilgili iki ayrı bakış açısını bir araya getiriyor. Bunlardan birincisi, ölümün kötü bir şey olmadığını ya da en azından ölümsüzlüğün ölmekten çok daha beter olduğunu söylüyor. İkincisiyse, ölümün kötü bir şey olduğunu ve bu gerçekten kaçmanın mümkün olmadığını ileri sürüyor. May ise, eğer ölümle yaşayacaksak, bu iki bakış açısını bir araya getirmemiz gerektiğini gösteriyor. Bu iki bakış açısının birleşimi yaşamımıza birbirinden ayrılamayacak bir güzellik ve trajedi katar. Kendi kişisel deneyimi kadar pek çok –antik ve modern– felsefecinin ve yazarın görüşlerinden yararlanan May, ölümün kaçınılmazlığını nasıl düşüneceğimize ve daha önemlisi yaşamlarımızı bu kaçınılmazlık karşısında nasıl yaşayabileceğimize dair bir görüş ileri sürüyor. Nihayetinde, o şunu tartışıyor: Kavranması ve her birimizin kalan saatlerinin ya da yıllarının içine yerleştirilmesi gereken şey kesin bir şekilde yaşamlarımızın olumsal olduğudur ki, her anımızı bizi belirsiz bir geleceğe bağlayan bir bağmış gibi ve yine de geriye kalan son bağımızmış gibi yaşayabilelim.

internet satış
saykitap.com

ISBN 978-

RAMİ KÜTÜPHANESİ

sayyayincilik.com